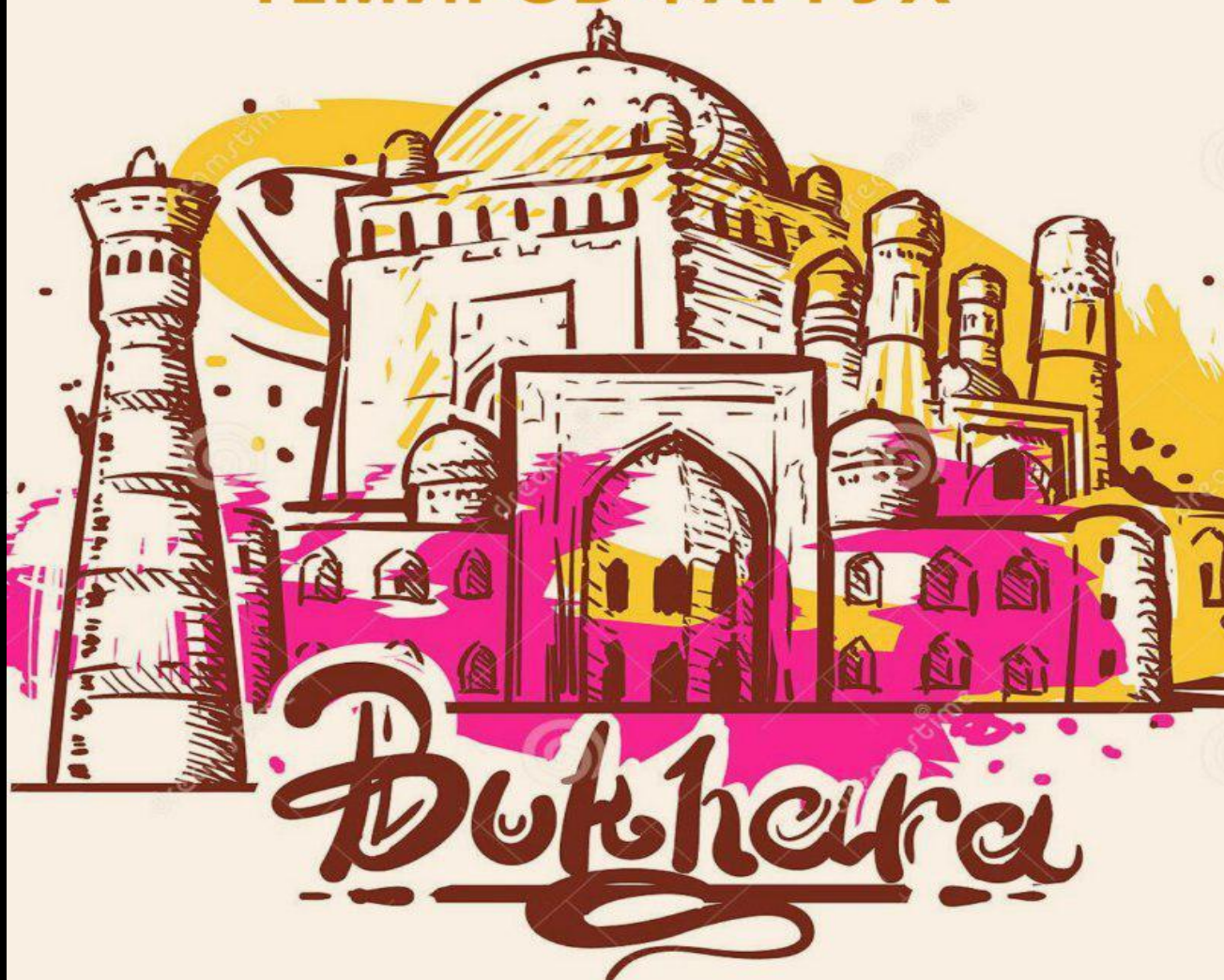


**ТЕМИРОВ ФАРРУХ**



**БУХОРОЛИК  
АЛЛОМАЛАР**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА  
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ  
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХ ВА МАДАНИЙ МЕРОС ФАКУЛЬТЕТИ**

**БУХОРО ТАРИХИ КАФЕДРАСИ**

**ФАРРУХ ТЕМИРОВ**

***БУХОРОЛИК АЛЛОМАЛАР***

**(ЎҚУВ – МЕТОДИК ҚЎЛЛАНМА)**

**Бухоро - 2022**

**Темиров Фаррух**  
Бухоролик алломалар  
Бухоро: 2022.-...101.

*Ушбу методик қўлланмада қадимий ва ҳамиша навқирон Бухорои шарифда яшаб ижод этган, ўз номларини абадиятга муҳрлаган машҳур алломалар, олимлар, ўз даврининг илму-маърифат фидойилари ва тарихий шахслар ҳақида, шунингдек Бухоронинг Жаҳон илму-фғани ва маданияти тарихида тутган ўрни ҳақида маълумотлар берилган*

*Мазкур методик қўлланмадан “Тарих” ва “Тарих.Бухоро тарихи” таълим йўналиши талабалари, “Тарихишунослик, манбашунослик ва тарихи тадқиқот усуллари” ва “тарихи” мутахассислиги магистрантлари, профессор-ўқитувчилари педагогик фаолиятларини ташиқил қилишида фойдаланишлари мумкин.*

**Масъул муҳаррир:**

*тарих фанлари доктори, профессор Ҳалим Тўраев*

**Тақризчилар:**

*тарих фанлари бўйича фалсафа доктори,(PhD) Дилноза Жамолова*  
*тарих фанлари бўйича фалсафа доктори,(PhD) Азам Болтаев*

Мазкур ўқув методик қўлланма Бухоро давлат университети ўқув-методик **кенгашининг** 2020 йил, 27.05. даги № 7 – сонли йиғилиш баённомаси қарори асосида нашрга тавсия этилган.

*“Бухоронинг жаҳон цивилизацияси ва ислом маданияти ривожига қўшган ҳиссаси беқиёс. Бу заминда кўплаб алломалар таваллуд топган ва яшаган. Уларнинг бой меросини чуқур ўрганиши ва кенг тарғиб қилиши керак. Бухоронинг кўҳна ва боқий шаҳар, деб аталишида катта маъно бор. Бу ердаги қадимий обидалар, осори-атиқалар, халқимизнинг бетакрор қадриятлари, ўлмас анъаналари асрлар оша яшаб келмоқда. Чет элликларнинг, тарихчи ва мутахассисларнинг уларга қизиқиши доимо юқори бўлган. Бундан самарали фойдаланиши керак”.*

**Ш.М.Мирзиёев**  
**Ўзбекистон Республикаси Президенти**

## **К И Р И Ш**

Ўзбекистон Буюк алломалар юрти деганимизда дунёни ўз илми билан ларзага солган ҳадис илмининг султони, бетакрор илм соҳиби Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, алгебра фанига асос солган Мусо ал-Хоразмий, “Астрономия асослари” фундаментал оламнинг тузилиши, ернинг ўлчови ҳақида дастлабки маълумотларни IX асрда бера олган Аҳмад Фарғоний, улуғ комусий аллома, биринчи бўлиб ер шари глобусини яратган Абу Райҳон Беруний, тиббиёт бобокалони деб тан олинган Абу Али ибн Сино, “Шарқ Аристотели” деб ном олган буюк аллома Абу Наср Фаробий, 1018 та юлдузни ҳолатини ва жойлашувини XV асрда баён қилиб берган астрономия соҳасида буюк аллома Мирзо Улуғбек,

“Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи” деган юксак шарафга сазовор бўлган, калом илмининг етук алломаси Имом Мотурудий, “Дин ва миллатнинг ҳужжати” деган ном билан ижод қилган ислом ҳуқуқшуносларидан бири Бурҳониддин Марғиноний, “Дилинг Аллоҳ, қўлинг меҳнатда бўлсин” деган пурмаъно сўзлар соҳиби, дунёга машҳур бўлган буюк аллома Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари, ўзбек тилининг асосчиси, юртбошимиз таъбири билан айтганда “Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони” бўлган, жаҳон адабиёти тарихида порлоқ юлдуз бўлиб порлаган ҳазрат Алишер Навоий ва яна шунга ўхшаш минглаб азиз авлиё, олиму уламо, фозилу фузалоларни мисол келтира оламиз.

Аллоҳнинг назари тушган олимларнинг она заминимизда қўним топишлари, шу замин тупроғида мангу ётишларида ҳамҳикматлар бисёр. Шундай экан ташлаётган қадамларимизни, олаётган илмимизни, гапираётган гапимизни устозларга муносиб шогирт сифатида амалга оширишимиз зарур.

Бухоро қадимдан шоир ва уламолар тўпланган энг йирик шаҳарлардан биридир. Унга „Қуббат ул-ислом“, „Бухоройи тариф“ унвонлари берилган. Бухорода „Малик ул-калом“ Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий яшаб, ижод қилди. Муҳаммад Жаъфар Наршахий Наршахийнинг „Бухоро тарихи“ асарида гўзал шеърий парчалар мавжуд. Балъамий Табарийнинг „Таърих...“ асарини Бухорода форс тилида қайтадан ёзган. Ибн Сино буюк қомусий олим бўлиш билан бирга араб ва форстожик тилларида шеърий асарлар ёзган. Бухоролик Дақикий Абу Мансур Муҳаммад Фирдавсийнинг устози бўлиб, „Шоҳнома“ достонини дастлаб у ёза бошлаган. Бухоро ерида улуғ олимлар ва файласуфлар яшаб, ижод этганлар. Уларнинг мероси ҳозир ҳам бутун дунёда зўр қизиқиш уйғотиб келмоқда. Улар жаҳон илм-фани, кишилик маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганлар.

Абу Мансур Саолибий „Ятимат уд-дахр“ тазкирасида 10-асрда пойтахт Бухорода яшаб араб тилида ижод қилган 25 шоир ҳақида қимматли маълумотлар келтиради. Унинг ёзишича, „Бухоро Сомонийлар ҳукмронлиги даврида шоншухрат макони, салтанат қаъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган жой эди“. Авфий Бухорий адиб, таржимон ва тазкиранавис олим эди. У Турон адабиётида тазкиранавислик жанрига асос солган. Шарофиддин Бухорий (13-14-асрлар) машҳур „Чор китоб“ни тузган шофирконилик улуғ мутасаввуф шоирдир.

Темурийлар сулоласи даврида Бухорода Носир Бухорий, Исмаил Бухорий (1365-1426), Бурундук Бухорий, Тоҳир Бухорий, Хаёлий Бухорий, Сайфий Бухорий (15-аср) каби шоирлар яшаб, девон тузишган. Исмаил Бухорий ўзбек, форс ва араб тилларида шеър ёзиш анъанасини Бухорода бошлаб берди. „Иброҳим Адҳам“ достонини ўзбекчада битди. У темурий шаҳзода Халил

Султоннинг мураббийси эди. Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхонта бағишланган ўзбекча “Шайбонийнома” достонини ездди. Шайбонийлар сулоласининг вакиллари бўлган Бухоро хонлари Муҳаммад Шайбонийхон “Шайбоний”, Убайдуллахон ибн Маҳмуд Султон “Убайдий”, Абдуллахон II “Хон” та халлуслари билан шеър ва достонлар ёзишди, девон тузишди. Хусусан, Убайдуллахоннинг ижоди сермаҳсул бўлиб, у ўзбек, форс, араб тилларида лирик ғазаллар, маснавий йўлида сўфиёна мазмун билан суғорилган рисолалар ёзган. Ҳасанхўжа Нисорий “Музақкири аҳбоб” тазкирасида 16-асрда фақат Бухоронинг ўзида яшаб, ижод қилган 110 нафар шоир ва тарихчиларнинг номларини келтиради.

Улар орасида Мавлоно Абдурахмон Мушфиқий, Мавлоно Мажлисий, Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон Исфаҳоний (“Меҳмонномаи Бухоро” тарихий асари ва ўзбекча шеърлари бор), Мавлоно Нахлий (1549-1636; у Ҳофиз Таниш Бухорий бўлиб, “Абдуллонома” - “Шарафномаи шоҳий” тарихий асарининг муаллифидир), Мавлоно Хожа Муҳаммад Садр (Афзалий), Мавлоно Фоний, Мавлоно Қабулий Бухорий, Девона Ҳусомий (Ҳусомий Қорақўлий; 1442-1505), Сайд Подшоҳхўжа бин Абдулваҳҳобхўжа (Хожа), Мавлоно Касирий, Мавлоно Афсарий, Сайфий Арузий, Саққо Бухорий каби машҳур шоирлар бор. Турди Фароғий, Бухорий Нахлий, Шавкат Бухорий (17-аср), Мулҳам Бухорий, Ворас, Саидкамол Фитрат (17-18-асрлар), Имло Бухорий, Абдуллатиф Киром Бухорий (18-аср) аштархонийлар давридаги энг таниқли шоирлар эди. Бухоро вилояти да машҳур шоир Сайидо Насафий (17-аср) яшаб ижод қилди. Йирик файласуф олим Муҳаммад Шариф Бухорий (вафоти 1697) “Фавоиди Ҳоқония” (1643), Муҳаммад Юсуф Мунший “Тарихи Муқимхоний”, Мир Муҳаммад Амир Бухорий “Убайдуллонома”, Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замон Бухорий „Муҳит ат-таворих“ тарихий асарларини ёзишди.

Мир Муҳаммад Амин Бухорий Субхонқулихон (хукмронлиги 1681 — 1702) ва Убайдуллахон-II ибн Субхонқулихон (хукмронлиги 1702-1711) саройида бош муншийлик лавозимида хизмат қилди. Бухоро хони

Субхонқулихон “Нишоний” тахаллуси билан шеърлар ёзди. Муҳаммад Вафойи Карминагий (1685-1769) “Тухфат ул-Хоний” (“Хон тухфаси”) китобининг муаллифидир. Шоир, тарихчи ва мунажжим Абдурахмон Толеъ (18-аср) “Тарихи Абулфайзхон” асарини яратди. Муҳаммад Шариф Бухоро амирлиги тарихига оид “Тож ут-таворих” (1800) асарини ёзди. Бухорода манғитлар сулоласи даврида Мирзо Содик Мунший, Мирзо Ато, Муҳаммад Нишотий, Мужрим Обид, Сўфихўжа Сўфий, Бебок, Возех, Савдо (1824-73), Музтариб, Исо Махдум Бухорий (1827-88), Муҳаммад Сиддик Ҳайрат (1876-1902), Абдурахмон Тамкин (1851-1915), Мирзо Ҳайит Саҳбо, Аҳмад Дониш, Яъқуб ибн Дониёл Бухорий (1771-1831), Мулла Ибодулло ва Мулла Муҳаммад Шариф (18-19-асрлар), Муҳаммад Олим Бухорий (19-аср), Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний каби шоир ва тарихчилар ижод қилишган.

Шарифжон Махдум Садр Зиё (1867-1932), Мирзо Сирожиддин Ҳаким (1877-1912), Мулла Икром (Икромча домла) ҳам уларнинг муносиб издошлари эди. Бухоролик Афзали Пирмастий (вафоти 1915) „Афзал утгазкор“ (1904) тазкирасида 19-аср охири ва 20-аср бошида Бухорода яшаб ўтган 135 ижодкор ҳақида маълумот беради. Жадид адабиётининг тамал тошини қўйганлар сафида бухоролик Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний бор. Абдулвоҳид Бурҳонов „Мунзим“ тахаллуси билан шеърлар ёзган. 20-асрда Бухорода ўзига хос адабий муҳит шаклланди. Султон Жўра (1910-43), Муҳаммаджон Раҳимий (1901-67), Жалол Икромий, Тошпўлат Ҳамид (1927-84), Саъдулла Кароматов, Немат Аминов, Жамол Камол, Омон Мухтор, Ойдин Ҳожиева, Тошпўлат Аҳмад каби шоир ва адиблар шўролар режими даврида ҳам бадиий жиҳатдан пишиқасарларярацҳдди. Бугунги ўзбек адабиётининг тараққиётида Гулчеҳра Жўраева, Усмон Қўчқор, Садриддин Салимов, Тилак Жўра, Нортўхта Қилич, Сафар Барноев, Юсуф Жумаев, Ҳалима Аҳмедова, Аҳад Ҳасан, Вафо Файзулло, Сулаймон Раҳмон, Чоршаъм Рўзи каби шоир ва ёзувчиларнинг ўзига хос ҳиссаси бор. Мустақиллик даврида бухоролик ижодкорлар ўз салафларининг анъаналарига содиқ қолган ҳолда ўзбек, тожик, рус тилларида самарали ижод қилишмоқда.

### **Бухоронинг шарафли мақоми**

*“Азалдан Шариф, яъни шарофатли, шарафли мақомида бўлган Бухоро энди Ислом олами маданияти пойтахти, деб ҳам атала бошланди”.*

*“Шарафли ва шарофатли Бухоро Ўзбекистоннинг энг машҳур шаҳарларидан бири, Буюк ипак йўли Бухоро орқали ўтган. Шаҳар азалдан мусулмон оламида, жумладан Марказий Осиёда, Мовароуннаҳрда Ислом тамаддунининг энг муҳим марказларидан бири бўлиб келга”.*

*“Бухоро - буюк алломалар, азиз авлиёлар юрти. Олти ишонarli ҳадислар тўпламининг энг мартабалисини жаҳон аҳлига тухфа этган буюк бобокалонимиз Имом Бухорий ҳазратлари шу ерда таваллуд топганлар. Ушбу инсон Бухорони ва юртимизни жаҳонга машҳур бўлишига олиб келди”.*

*“Бухоро том маънода Аллоҳнинг назари тушган замин. Бу ерда етти тасаввуф даргалари – етти пир абадий қўним топганлар ва ҳар йили минглаб сайёҳлар уларни зиёрат қилишига ошиқадилар”.*

*“Бухоро ва бухороликларга, бутун юртимизга **“Ислом олами маданияти пойтахти”** табаррук унвон фахр ва ифтихордир.*

**АБУ ҲАФС КАБИР БУХОРИЙ**



Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ асос солган ҳанафийлик мазҳаби VIII асрнинг ўрталарида, кенг тарқала бошлаб, шу асрнинг охирларида узоқ-яқин ўлкаларга, жумладан Мавароуннаҳр етиб келган эди. Турли шаҳарлардаги ҳанафий марказларининг шаклланишига Ироқ, Хуросон мактабларининг таъсири самоқли бўлди. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 805 й.)нинг шогирди Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабир ал- Бухорий (150/768 йили туғилиб, 216/832 йил вафот этган) Бухоро мактабига асос солди.

Унинг тўлиқ исми шарифи Аҳмад ибн Ҳафс ибн Забурқон ибн Абдуллоҳ ибн Бухорий. У ўз юртида эгаллаши мумкин бўлган барча илмларни пухта ўзлаштиргач, Бағдод сари йўл олади. У ерда Имом Муҳаммад раҳматуллоҳи алайҳидан ҳанафийлик мазҳаби фикҳини ўзлаштиргач, яна ўз юртига қайтиб келади. Шу боис, у ҳанафийлик таълимотини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга олиб келган шахс сифатида маълум ва машҳурдир.

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир Бухорий Бухорада илмий ва диний билимлар ривожига катта ҳисса қўшган мадрасага асос солади. Шарқшунос олим Анас Боқиевич Холидов бутун араб салтанати ҳудудида илк бора Мовароуннаҳр ва Хуросонда мадрасалар барпо этилганини зикр этиб, биринчи мадраса Бухородаги “Фаржак” мадрасаси деган фикрни илгари суради. Ушбу мадраса 937 йилги ёнғин натижасида ёниб кетган. Шунингдек, Ножий Маъруфнинг тадқиқотига таянган ҳолда “Нишопур, Бухоро, Ғазна ва Бушанжда Боғдоддаги биринчи мадраса барпо этилгунга қадар 33 та мадраса мавжуд бўлган”, деган маълумотни келтиради. Бухородаги Абу Ҳафс Кабир мадрасаси ўз замонасида машҳур мадрасалардан саналган. Тарихчи Вамбери ўзининг “Тарихи Бухоро” ва ас- Саъдий “Тарих ад- дувал”номли асарларида Имом Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг мадрасаси ислом оламининг турли ўлкаларидаги олимлар ва талабалар орзу қилган энг яхши мадраса бўлганини таъкидлашган.

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир устозлари силсиласи:

Устозлари Бағдодлик аллома Имом Муҳаммад Ҳасан Шайбоний ҳисобланади. Абу Тоҳирхожанинг «Самария» китобида бу сулола Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитдан бошлаб Ҳазрати Пайғамбаримиз с.а.в.гача туташгани асослаб берилган.

Имом Шофеъийнинг Абу Ҳанифа ва Абу Ҳафсга берган таърифлари: “Одамлар фикҳда у зотнинг боқимандаларидир” деганларидек, Бухоронинг барча олимлари ҳам Абу Ҳафс Кабир олдиларида қарздордирлар. Чунки буюк муҳаддис, ҳадис илмининг пешвоси Имом Бухорий у кишининг шогирди бўлган. Бухоронинг аксар олимлари Абу Ҳафсдан таҳсил олишган. Абу Ҳафс Кабир, амир бўладими, оддий фуқаро бўладими, қандай муаммо билан келса, ҳал қилиб берар эди. Олди-сотди ёки ибодат масалаларини жуда аниқлик билан ечарди. Шу боис одамлар олимни “Ҳожатбарор имом” деб ҳурматлашган.

Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир раҳматуллоҳи алайҳ кўпгина фақиҳларни тарбиялаб камолга етиштирган. Жумладан, ўғли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс (Абу Ҳафс Сағир), Абу Жаъфар Ризвон ибн Салим Бадокорий, Абулҳасан Муқотил ибн Саид Байдарий, Муҳаммад ибн Ҳотам Субизуғукий, Абу Заҳҳок Фазл ибн Ҳассон Сутиканий, Абу Саид Сулаймон ибн Довуд Шарғий, Ҳорис ибн Абдулвафо Бухорий ва Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс Заборқон (ваф.264/878й.) каби кўплаб шогирдларни мисол келтириш мумкин. Абу Солиҳ Тойиб ибн Муқотил ал- Хуноматий, Абу Ҳасан ибн Толиб ал- Ғишатийлар у кишидан ҳадис ривоят қилишган. Абулқарим Самъоний “ал-Ансоб” номли асарида келтиришича, Абу Ҳафснинг шогирдлари Харожир деган қишлоқда кўп бўлган экан. У туфайли Бухоро шаҳри Ҳанафийликнинг марказларидан бирига айланган. Ўша замонда Абу Ҳафс номли уламолар кўп бўлганлиги сабабли Аҳмад ибн Ҳафс ҳазратларини Абу Ҳафс Кабир (улуғ, катта) деб номладилар.

Имом Бухорий ёшликларида Абу Ҳафс Кабирнинг олдиларида илм олганлар. Имом Бухорийни ҳадисларнинг саҳиҳини тўплашга ундаган зот ҳам Абу Ҳафс Кабирдир. Абу Ҳафс Кабирнинг устозларидан бири Абул

Ҳасан Нурий саҳиҳ ҳадисларни тўплашга киришганлар, лекин охирига етказа олмаганлар. Шундан сўнг у кишининг васиятлари билан Абу Ҳафс раҳматуллоҳи алайҳ ҳам саҳиҳларни жамлайдилар, лекин у зот Бухорога келган даврда фикҳга кўпроқ эътибор берадилар. Ниятларига етмаганликлари сабабли ўзларининг қобилиятли шогирдлари Муҳаммад ибн Исмоил (Имом Бухорий)га шу ишни охиригача етказишни буюрдилар. Манбаларда Қайд қилинишича, Абу Ҳафс Кабир Бухорий Имом Бухорийга дарс бериб, у кишидаги ҳадисга бўлган муҳаббатни билгач, Имом Бухорий Ҳақларида дуо қилиб: «Келажакда Бу кишидан улуғ муҳаддис чиқади!», деб каромат этганлар. Имом Абу Ҳафс Кабир замонасининг мужаддид олими сифатида тан олинган. Бу зотнинг бизгача етиб келган ноёб асарлари бундан кейин ҳам мусулмонларга хизмат қилиши шубҳасиз.

Исломшунос олим Аширбек Мўминовнинг қайд этишича, ҳанафийлик мазҳабининг Мовароуннаҳрга кириб келиши ва ёйилиши асосан Бухоро орқали амалга оширилган.

Бухорода фаолият олиб борган “Садруш- шариъа”лар ва уларнинг оила аъзолари фикҳ илмини ўз замонасининг машҳур олимларидан олганлар. Бу силсила Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс Кабирга етиб боради. Абу Ҳафс Кабирнинг шуҳрати Бухорога, қолаверса, бутун ислом оламига тарқалди. Олимлар унинг илми фазлини баҳолаб, Абу Ҳафс Кабирни “Муаллими Ислом” яъни “Ислом динининг муаллими”, унинг шарофати билан Бухорони “Қуббатул ислом” (“Ислом динининг гумбази”) ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини “Ҳақроҳ” (“Ҳақ йўл”)деб аташган. Ҳатто, араб диёри олимлари бирон- бир масаланинг жавобини топишда қийналиб қолишса, Бухорога Абу Ҳафс Кабирнинг олдига бир кишини юбориб, ўша масаланинг ечимини билиб олишар экан.

Наршахийнинг ёзишларича, Бухоро Абу Ҳафс Кабир туфайли «Қуббатул ислом» номини олган. У кишининг ўғли Абу Абдуллоҳни (Абу Ҳафси Сағир деб ҳам атаганлар) илмлари шу даражага етганки, ҳожилар

карвони Каъбадан қайтаётганда, уларнинг уламолари Хожа Имом Абу Ҳафс ёнларига бориб, у кишидан муаммо масалаларга жавоб сўраб экан.

Шунда Абу Ҳафс: «Ўзинг-ку Ироқдан келяпсан, Нима учун Ироқ олимларидан сўрамадинг?» деганда, у олим: «Бу масалада Ироқ Олимлари билан мунозара қилдим, улар жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога борганда бу муаммони Хожа Имом Абу Ҳафс ёки у кишининг фарзандларидан сўра!» дедилар.

Юқоридаги нақлдан маълум бўляптики, Имом Бухорий, Абу Исҳоқ Гулободий Бухорий, Ибн Сино, Абдулҳолиқ Ғиждувоний каби буюк алломаларнинг Бухорода ўсиб вояга етиши беҳикмат эмас, балки Бухорода аллақачон бундай алломалар учун илму урфоний замин ҳозирланган эди.

Абу Ҳафс Кабир р.а. юқори мансаб эгалари олдида ҳам ўзига хос нуфузга эга бўлган. Жумладан, султон илтифотига ҳам муяссар бўлган. Зандавистийнинг “Равзатул -уламо” (“Олимлар бўстони”)номли асрида келтирилишича, султон Абу Ҳафс Кабир Бухорийга р.а. салла тортиқ қилган. Салла муҳим илтифот қилинган кийимлардан бўлиб, одатда амирлар уни ўзлари танлаган ва яқин кишиларига совға қилганлар.

Бухорода Муҳаммад ибн Толут исмли бир амир бўлган. Бир куни у вазири Хашуя унга: “Абу Ҳафснинг олдида боришинг яхши эмас, сен унинг яқинига борганингда салобатидан ҳеч бир сўз айтолмай қоласан” – деб жавоб беради. Амир эса “ҳар нима бўлса ҳам бораман”, деб вазир билан бирга имомнинг олдида боради. Абу Ҳафс масжидда пешин намозини тугатгандан сўнг вазир имомнинг ҳузурига кириб, ундан: “Амирнинг киришига рухсат борми?”, – деб сўрайди. Вазир розилик жавобини олгач, амирни ичкарига таклиф этади. Шунда амир кириб, унга салом беради ва бошқа бирон- бир сўз айта олмайди. Абу Ҳафс унга юзланиб: “Нима иш билан келдинг?”, – деганда, амир гапирмоқчи бўлиб ҳар қанча ўринса ҳам, лекин тили калимага келмайди. Бу вақадан сўнг Хашуя амирдан: “Хожа Абу Ҳафс қандай экан?” – деб сўраганда, амир унга: “Сен айтгандек экан, унинг ҳузурида ҳеч гап гапира олмай ҳайронликка тушиб қолдим, неча марта ҳукмдорнинг ҳузурига бориб у

билан сўзлашганман. Хукмдорнинг ҳайбати мени сўзлашишдан тўхтата олмаган эди, бу ерда эса у кишининг салобатидан сўз айтилмай қолдим”, – деб жавоб берган.

Олим фикҳнинг турли масалаларига доир кўп асарлар ёзган. Булардан “Фатавои Абу Ҳафс Кабир”, “Китабул имон” айниқса машҳур бўлган. Абдулкарим Самъоний айтишича, Абу Амр Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Хузойй ал-Мохий: “Мен Абу Ҳафс Кабирнинг “Китабул имон” китобларидан таълим олганман”, деган. Абу Ҳафс Кабирнинг фикҳга доир турли масалалар ёритилган “Ал-Аҳвоъ вал ихтилоф” (“Ҳавойй гаплар ва келишмовчиликлар”), “Ар-Радду алал лафзия” (“Юзаки қаровчиларга раддия”) каби асарлари ҳам бор.

Абу Ҳафс Кабир раҳматуллоҳ алайҳнинг берган фатволари, унинг асаридан олинган иқтибослар кейинги давр уламоларининг фикҳий асарларида кенг истифода этилган. Жумладан, унинг фикрлари Алоуддин Бухорийнинг “Ҳайратул- фуқаҳо”, Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандийнинг “Салоти Масъудий”, Бурҳониддин Маҳмуднинг “Муҳитул- Бурҳоний”, Абу Бакр ибн Масъуд Косонийнинг “Бадойиъус- санойиъ фи тартиби-ш- шароиъ”, Абу Музаффар Муҳйиддин Муҳаммад Аврангзеб (ваф. 1118/1707 й.)нинг буйруғи билан Шайх Низомиддин Балхий бошчилигида 23 нафар фақиҳ томонидан ёзилган “Фатовойи Оламгирий”каби қатор асарларда учрайди. Баъзи асарларда Абу Ҳафс ҳақида алоҳида боб ажратилган. Масалан, Сўфи Аллоҳёрнинг “Маслакул- муттақин” асарида “Ҳикояти Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорий”, “Баёноти Абу Ҳафс Кабир” сарлавҳалари остида икки боб ажратилган. Биринчи маснавий ўттиз олти мисрадан иборат.

Бундан ташқари, Сўфи Аллоҳёр Абу Ҳафс Кабир асарларидан фойдаланиб, “Фарзанларга насиҳат” бобида яхши хулқ, одоб, яхши инсоний фазилатлар, ҳақ-ҳуқуқини таниш, ота-она, қариндош, ёр биродарларга ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг хурматини қозониш, меҳнатни улуғлаш каби отанинг насиҳатлари баён қилинган. Аҳмад ибн Маҳмуднинг “Мозороти Бухоро” (“Тарихи Муллозода”) номли асарида ҳам олим ҳақида алоҳида бўлим

ажратилган. Айрим адабиётларда бошқа муаллифларнинг асарларига “Абу Ҳафснинг асари” деб янглиш тарзда нисбат берилган. Масалан, 2017 йилда нашр этилган “Маслакул муттақин”нинг илова қисмида Абу Ҳафс кабирнинг “Китоб ал-аҳво вал- ихтилоф” номли китоби ҳам бўлган дейилади.

Яна ислом энциклопедиясида ва Ўзбекистон Миллий энциклопедияларида “Абу Ҳафс Кабир “Ал-Аҳвоъ-вал-ихтилоф” (“Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар”), “Ар-Радду ала-лафзия” (“Юзаки қаровчиларга раддия”) китобларининг муаллифидир”, деган жумлаларни учратиш мумкин. Ваҳоланки, Умар Ризо Каҳҳоланинг “Муъжамул- муаллифийн”, Султон Муҳаммад ибн Қаландаршоҳнинг “Рисолайи султоний” номли асарларида ва яна бир қанча табақот жанридаги китобларда бу асарнинг муаллифи Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс деб келтирилади. Абдулкарим Самъоний бу китоблар билан бир қаторда, Абу Ҳафс Сағирнинг “Китобул- иймон”номли асари ҳам борлигини эслатиб ўтади. Бироқ, бундан у зотнинг ўзи таълиф қилган бирон-бир китоб йўқ экан-да, деб шошилиш хулоса чиқариш керак эмас.

Зотан, манбаларда Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг қаламига мансуб “Китобут- таҳриж” номли асарнинг бўлганлиги қайт этилган. Масалан, Тошкен ислом университетининг “Манбалар хзинаси”да сақланаётган 72-ашёвий рақамли қўлёзма ва Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (бундан кейин ЎзФАШИ – Л,А)нинг қўлёзмалар фондида сақланаётган Лутфуллоҳ Насафийнинг (14 аср) “Фикҳи Кайдоний” китобига Саъдуддин Тафтазоний (722/792 – 1322/1392) томонидан ёзилган шарҳнинг нусхаларида бу ҳақда аниқ маълумот берилган: “...устознинг бир асарлари бор бўлиб, Хожа Абу Ҳафс Кабир уни “Китобут- таҳриж” деб номлаганлар. Ва унда “Тасмия”нинг маъносини қўйидаги жумлалар билан шарҳлаганлар... .Бироқ, биз танишиб чиққан қўлёзма жамғармаларининг каталогларида “Китобут- таҳриж” учрамади. Ажаб эмас, келажакда қўлёзма жамғармалари, архив ва хусусий кутубхоналардан мазкур

асарнинг бирон- бир нусхаси ёки олимнинг қаламига мансуб бўлган бошқа асар топилса.

Абу Ҳафснинг зеҳнлари баёни:

Абу Ҳафс Кабирнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисидаги турли ҳикоялар манбалар орқали бизгача етиб келган. Масалан, “Салоти Масъудий”да келтирилишича, Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Халаф Айюб ва Хожа Абу Сулаймон Журжонийлар Муҳаммад Ҳасаннинг шогирдларидан бўлганлар. Халаф Айюб ва Журжонийлар бир йилда ёд олган сабоқларини Абу Ҳафс бир ойда, улар бир ҳафтада ёд олган нарсаларини эса бир кунда ёд олар эканлар. Хожа Абу Ҳафс ёд олган нарсаларини ёзмас эдилар. Улар нега китоб ёзмайсиз деган саволга: “Ман шул тариқа илм ўрганаманким, қоғозга ёзмоқга ва китобга ҳожат қолмагай, мен кўкракка ёзарман”, деб жавоб берардилар. Шунда улар: “Тўғри айтасиз, аммо, агар сизга ажал етса, сиздан китобат мўминларга ёдгор қолмайди” – дедилар. Хожа эса уларга:

“Менинг йўлимда дарё бор кўрқарманки, мабодо кемага сув кириб китобларимни ҳўл қилиб нобуд бўлғай”, – деб жавоб бердилар. Ахири, улар Хожани китоб ёзишга кўндирдилар. Шундан сўнг, Абу Ҳафс Кабир китоб ёздилар. Таҳсил олиб бўлганларидаг сўнг, учалови ҳам фатво беришга ижозат олиб, ўз юртларига қайтдилар. Халаф Айюб Балхга, Хожа Абу Сулаймон Журжоний Самарқандга ва Хожа Абу Ҳафс Кабир кемага ўлтириб Бухорога кетдилар. Хожа каромат қилганларидек, кемага сув кирди ва барча китоблар тамом ҳўл бўлиб, ўқиб бўлмайдиган даражага етди. Абу Ҳафс юртига яқинлашганда, Бухорога одам юбориб, аҳволини маълум қилишни ва у ердан қалам, қоғоз ва сиёҳ келтиришини буюрдилар. Керакли нарсалар келтирилгандан сўнг, барча китобларни қайтадан хатосиз зеҳнлари самараси билан ёздилар. Фақат уч масалада (Бир ривоятда эса, беш масалада) ихтилоф воқе бўлди, дея келтирилади.

У кишининг қаҳатчиликда қилган тадбирлари баёни: Яна шу китобда келтирилишича, Бухорода бир йил қаҳатчилик бўлиб бир харвор бўғдойнинг баҳоси 100 тангага етишган экан. Хожа хазиначиларини чақириб ҳамма

молларни чиқариб сотиб, пулига буғдой харид қилишни буюрибдилар. Бухоро халқи Хожага таъна қила бошладилар. Қаҳатчиликдан халққа танглик етишганда, Хожа хазиначига омборларни очиб бир харвор буғдойнинг баҳоси 90 тангага сотишни айтибдилар. Бухоро халқи келиб бир харвор буғдойни 90 тангадан харид қилибди, шу тариқа бир харвор буғдойнинг баҳоси 90 тангага қарор топибди. Хожа яна буғдой олиб, омборлар тўлгандан сўнг 80 тангадан баҳо қўйиб сотишга буюрадилар. Шу тариқа буғдойнинг баҳоси 80 тангага тушади. Алқисса, шу тадбир билан буғдой баҳосини то ўн тангага келтирадилар. Кейин хожа хазиначини чақириб унга: “Кел кўрайлик, биз қанча фойда кўрибмиз”, – дедилар. Хазиначи: “Юз тангалик буғдой ўн тангага тушди аммо, хазина бўшаб қолди”, – деди. Хожа: “Сен билмабсан, онча хазина охират хазинасидир. Биз охират хазинасини тўлдирдик”, – дедилар. Бу Хожанинг саховатларидан бири эди.

Абу Ҳафс ал- Кабир Бухорийнинг фазилатлари:

Абу Ҳафс ал- Кабир Бухорийнинг жуфти ҳалоли ҳам ниҳоятда илмли аёл бўлиб, фақиҳга доим қимматли маслаҳатлар берар ва унинг қарашларига жиддий муносабатлар билдирарди.

Ҳикоят: Хожа Абу Ҳафс Кабир пирлари ижозат бериб: “Бухорога бориб йўл кўрсатинг ва панд насиҳат қилинг”, – дедилар. Хожа Абу Ҳафс Кабир хотинларига маслаҳат қилдилар. Заифалари айтдиларки: “Ё имом, аввал ҳеч нарса эгасидан бе ижозат едингизми?” Хожа айтди: “норасидалик вақтимда бир куни оташ парастларнинг кучасидан борар эдим. Бир гандони пиёзга ўхшаш кўкат баргини олиб едим. Сени сўзинг билан у гуноҳим ёдимга келди”. Хотини айтди: “Эй хожа, кишининг ҳаққи сизда бордур, сўзингиз ҳалойиққа таъсир қилмас. Бу гуноҳингиз билан уялмайсизми Бухорога бориб ваъз айтаман дегани?” хожа бу сўзни эшитиб оташпарастнинг кўчасига югурди. Кўзидан ёши оқди. Ул гандонанинг эгасини топиб, озироқ ялинди, ёлвордики рози бўлгин деб, рози бўлмади. Хожа айтди: “Эй биродар, ўша гандона барги учун бир танга берайин”. У қабул қилмади. Охири Хожи: “Юз танга берай”, деди. Шунда у кофир айтди: “Эй Хожа, бу сўзни сенга ким айтди?” Хожа:



“Заифам айтди”, деди. Кофир айтди: “мен ҳам бу кеча хотиним билан маслаҳат қилиб жавобини айтаман”, деди. Тарсо уйига бориб, хотинига бу сўзларни баён қилди. Хотини: “бир барги гандона учун сендек кофирга бунчалик тавалло қилибди демак унинг дини ҳақ экан. У Хожа яна эртага келса, уни динига кирайлик”, деди. Тарсонинг ҳам кўнгли мойил бўлди. Эртаси Хожа борди. Икковлари Хожанинг олдида иймон келтирди. Уларни кўриб кофирнинг қариндошлари ҳаммаси мусулмон бўлди. Бу такволари ҳамма жойга тарқалди ва бутун Бухоро халқи ул зот бормасларидан туриб иймон келтирдилар.

Имом Абу Ҳафс айтдилар: “Таҳоратим йўқ ҳолида қоғоз бозоридан ўтмадим”. Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий айтдилар: “Юз туянинг кейнидаги туяда Қуръон бўлса, аввалги туянинг жиловини бетаҳорат ушламадим”.

Ҳикоят: бир подшоҳ шикор қилиб, шикоридан адашиб бир кишлокқа кирди. Анда бир уйга тушди. У уйда тонг отгунча роҳат қилиб ухламади. Субҳда уй соҳиби айтди: “нима учун ухламадингиз?” Подшоҳ айтди: “Мен қандай роҳат қилайки бу уйда каломуллоҳ бордир”. Уй соҳиби айтди: “Агар менга билдирсангиз ўзга уйга олар эдим”. Подшоҳ айтди “Хуп ғафлат қилмоқ учун “Каломуллоҳни олғил”, дейишга шарм қилдим. Агар ундай десам жонимга жафо бўлар эди”.

Эй азизлар! Подшоҳ шунақа тақво қилса, фуқоролари қачон хилоф қилур!

Каломуллоҳни кунлик вазифа қилганлари баёни: Имом Абу Ҳафс Кабир бир кеча-кундузда Қуръон каримни икки марта хатм қилар, одамларга дарс ҳам берар эди. Кексайиб заифлашгач, бир марта хатм қиладиган бўлди. Яна ҳам заифлашиб қолгач, то дунёдан ўтгунига қадар, бир кеча-кундузда Каломуллоҳнинг ярмини ўқийдиган бўлди. Етти ёшларида Қуръони каримни тўлиқ ёдлаганлар. Аллоҳ таоло у зотни раҳматиға олсин.

Ривоят қилишларича, Имом Абу Ҳафс Кабир Бухорода ҳанафий мазҳаби асосида таълим бериладиган илк мадрасани қурдирган. Бу мадраса ҳозирги “Пойи Калон” мавзеида бўлган. Аллома уйларидан мадрасага боришда бозор

орқали ўтардилар. Шунда хайбатларидан бозорчиларнинг шовкин-сурони тўхтаб қоларди.

Ривоят қилишларича, Яхё ибн Наср шундай деган: “Мен Хожа Абу Ҳафснинг хузурида бўлдим. У эрталабки намозини ўқиб бўлиб, қиблага қараб ўтирар ва бир нарса ўқир эди.

Кун чикқач, орқасига қараган эди, у илм ўргатадиган шогирдлари хали келмаган экан. Ўрнидан туриб тўрт ракат намоз ўқиди ва мана шу тўрт ракат намозида Қуръони каримдан Бақара, Оли имрон, Нисо ва Моида сураларини (Қуръондан 127 бетгача ) кироат қилиб салом берганида ҳам жамоа хозир бўлмаган эди. У яна ўрнидан туриб, ўн икки ракат намоз ўқиди ва Раъдгача кироъат қилди”. (Қуръондан 249 бетгача).

Ҳазрат Абу Ҳафс илмиятидан фойдаланиб, “Чаҳор китоб”, Суфи Аллоҳёрнинг “Маслакул муттақин” китоблари юзага келганлиги манбаларда такидланади.

Ҳазрати Абу Ҳомид Ғаззолий “Мукошафат-ул қулуб” асарларидаги “Ғийбат-гап-сўз-иғво” бобида Абу Ҳафснинг қуйидаги гапларини мисол келтиради: “Бировнинг иғво қилишнинг гуноҳи бир Рамазон ойи рўза тутмасликнинг гуноҳидан ёмонроқдир”.(110-бет). Ва фақиҳ бу сўзларига илова қилиб ўшбу сўзни келтиради:

Маълумки, Бухоро Шаҳрида биринчи бўлиб Қутайба ибн Муслим томонидан 712 йил масжид бино қилинган. Шунини таъкидлаш лозимки, бу масжид ўша даврда ҳам мактаб, ҳам мадраса вазифасини ўтаган.

Имом Бухорий тўғилмасданоқ Бухоро «Қуббатул ислом» — ислом динининг гумбази деган ном билан машҳур бўлган. У зот ҳамма жойи маконни олими забардастларга тўлдирган бир маҳалда тўғилганлар. Абу Бакр Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида ёзилишича, Имом Бухорийнинг туғилган йилларида – ҳижрий сананинг 194 йили яъни, (шаввол ойининг 13 куни) мелодий 810 йилда (20 июль) кунига тўғри келади. Демак бу ислом ривожланиши у кишида катта бир мақсадларни хосил қиладиган маконга

айланган десак, муболаға бўлмайди. Бу вақтда Бухоро олимларидан Хожа Имом Абу Ҳафс Кабирнинг доврўғи ҳам етти иқлимга етиб борган эди.

У зоти шариф ханафийликнинг ҳақиқий тирик забардаст олими ва тарқатувчиси эди у киши туфайли барча атрофидаги бирор шаҳар бошқа мазҳабга қарамасдилар. Чунки ҳамма мазҳабларнинг асли Абу Ҳанифадан тарқаш сабабларини кўрсатарди. Имом Шофеъийлар ҳам у кишининг неварашогирди ҳисобланишини ўша замон вакили бўлиб яхши тушунтирадилар. Ўзлари Имом Шофеъий билан замондош ва бир йилда яъни: 150 ҳижрий йилда тўғилганлар. Буюклар аҳволини буюк китоблар ва буюк устозларнинг қўлида таълим олганларнинг эътирофи ила тушунамиз.

Аслида бу таърифни биз Садруш шарифани таърифи билан яхши тушунсак бўлади. У зоти шариф Имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳ ҳақларида шундай дейди: У зоти шариф пиримиз, устозимиз, мақоми ва мартабаси ва фазилати тенги йўқ муаллимимиз, деб кейин у зотнинг ҳаққига яхши дуоларни қилиб жуда ҳам юмшоқлик ва мулойимлик билан ҳадис айтиш қоидаларига тўлиқ амал қилиб, кейин ҳадисни ўз масалаларига хужжат қилганларини келтириб ўтадилар. Лекин шуни ўнитмаслик керакки шундай буюк муҳаддис Исмоил Бухорий р.а. Абу Ҳафс Кабир раҳматуллоҳи алайҳининг буюк шогирдларидан ҳисобланади ва у зотнинг буюк дуолари шарофатидан шу мартаба ва мақомни эгаллаганлар.

Шак йўқки улуғлар дуоси ва шарофати билан инсон умуман етиб бўлмайдиган кирраларни босиб ўтиш мумкин. Имом Бухорий раҳимахуллоҳ замонида у кишидан ўтадиган бирор- бир киши бўлмаган. У зот айтадилар менга тенглашадиган бирор- бир киши йўқ бўлса ҳам у зот палончи устозим мендан кўра илмда юқори туради, деб айтган эканлар. Бу гапларидан сўнг у устозларидан бу гапни сўраганларида устозлари у аслида илмда мендан юқорилаб кетган лекин айрим масалаларда мен билан тенглашганидан шундай, деган деб у зотни ўз устозлари буюклигини таърифлаган экан. Ҳар бир замонда олимлар ичида етиб бўлмайдиган мақом ва мартаба бўлади, уни олимлар ўзлари ҳам эътироф қилиб ўз замонасидаги олимлар билан ўзларини

тарозига солиб ким мақомда қандай натижага эга эканликларини ҳар хил йўллар билан аниқлашганлар.

Бағдодлик аллома Имом Муҳаммад Ҳасан Шайбоний Абу Ҳафс Кабир раҳимахуллоҳга ижоза берган. Абу Ҳафс Кабир ҳанафий мазҳаби асосида фикҳ илмининг сир- синоатларини Мовароуннаҳрда, Ўрта Осиёда биринчи мартаба тарқалишида жонбозлик кўрсатган зотдир. Бу дуонинг шарофатидан бутун Мовароуннаҳр ва қўшни давлатларни илм нурига тўлдириб ташлади. Бу зот келмасданоқ такволарининг натижасиданоқ бутун Бухора ҳалқи таслим бўлди. Бу зотнинг сўзлари ва иршодлари ва кўрсатмалари орқали улар қалбий касалларига шифо топишди. Бутун қалбий касалликлардан фориғ бўлганлар бу кишига шогирд тўшарди. Бир ўзлари 40 дан ортиқ мадраса таъсис этди ва дарс ҳалқаларини пайдо қилди. Гўё у зотга келган шогирдлари ана энди ҳақиқий ҳаётда яшаётганларини айтишарди.

### ***АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН ИСҲОҚ АЛ БУХОРИЙ КАЛОБОДИЙ***

Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ алБухорий [(?, Калобод (Бухоро ш. яқинида)—990 ёки 995, ?) - ҳанафийлик фақиҳи, тасаввуф бўйича араб тилида ёзилган энг машҳур илк асарлардан бирининг муаллифи. Бухорода вафот этган деб тахмин қилинади. Калободий ҳуқуқни Муҳаммад ибн Фадладан ўрганган, суфий шайх Қосим Фарисга шогирд тушган. Калободий ёзган 5 ёки 6 асардан 2 таси бизгача етиб келган. Пайгамбарнинг баъзи ҳадисларига ахлоқий тусдаги қисқа шарҳ – “Маъоний ал-ахбор ва ат-таъарруф ли-мазҳаб ахл ат-тасаввуф” (“Хабарлар маънолари ва тасаввуф аҳли мазҳаби билан танишиш китоби”) исломнинг биринчи уч асрида тасаввуфни ўрганишда асосий асарлардан бири бўлди. Китобни суфийларнинг кейинги авлодлари юқори баҳолаган. Хусусан, шайх Яҳё ас-Сухравардий ал-Мақтул (1191 й. в. э.) “агар “Ат-Таъарруф” бўлмаганда тасаввуфдан беҳабар қолардик» деган эди.

Суфийларнинг қарашлари ва амалиёт усули баён этилган бу асарда тасаввуфнинг ислом ақидаларига тўғри келмайдиган жиҳатларини

келиштиришга уриниш бор эди. Бунда тасаввуф бутунлай «тақводорлик» доирасидан чиқмайди, у ўзининг диндорлик йўлига шубҳа туғдирмайди деб тушунтирилган. Асар 75 бобдан иборат, уни 3 қисмга бўлиш мумкин: биринчи-тарихий қисмида суфий ва тасаввуф тушунчасига таъриф берилади, машҳур мутасаввифлар, уларнинг тасаввуфий жасоратлари ҳақида ҳикоя ва ривоятлар; иккинчи-диний ақидаларни ҳимоя қилувчи қисмида суфийлик ақоиди усули, мутасаввифлар тақводорлигининг исботи; учинчи-тасаввуф амалиёти қисмида тасаввуф йўлининг асосий босқичлари, суфийлар ўртасида қабул қилинган баъзи атамалар баён қилинади. Калободий асарига кўплаб шарҳлар ёзилди. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлийнинг (1042 й. в. э.) форс тилида ёзган «Нур ал-мурийдий («Муридлар нури») асари шуҳрат қозонди. (Муаллиф К. билан ватандош бўлган. Шу туфайли уни Калободийга шогирд бўлиши керак деб ҳисоблашади). Бу шарҳ тасаввуф тарихига оид манба сифатида деярли оригинал асардан қолишмайди. Унинг фикристларидан бири 1081 й. 7 апр. да кўчирилган, бу бизгача етиб келган қад. форсий кўлёмалардан иккинчиси ҳисобланади.

### ***ДАҚИҚИЙ БУХОРИЙ***

(асл исми Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад) (956, Балх — 980, Бухоро) - форс-тожик шоири. Дақиқий ёшлигида ўқиш учун Бухорога келган ва умрининг охиригача шу ерда яшаб қолган. Дақиқий сомоний амирларидан Мансур ибн Нух (961-76 й.) лар ҳукмронлик қилган) ҳамда Абулқосим Нух ибн Мансур (976-997 й.) лар ҳукмронлик қилган) саройида хизмат қилган. Дақиқий шарқ адабиётида мавжуд лириканинг барча жанрларида шеърлар ёзган. Эски манбаларда унинг қасида, ғазал, рубоий, қитъа, баҳориёт, чистон сингари жанрлардаги асарлардан таркиб топган девони борлиги таъкидланган. Лекин ҳанузгача шоирнинг кўлёмаси топилмаган. Шоир меросидан айрим намуналар тазкира ва луғатлардагина сақланиб қолган. Дақиқий қасидагўйлик ва ғазалнависликда устод санъаткор даражасига кўтарилган. У ўз шеърларида дўстликни,

муҳаббатни, маърифатни куйлаган; қасидаларида донишманд, одил подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун кураш ғоясини ифодалаган. Бундан ташқари Д. Абулқосим Нух ибн Мансур Сомоний топ-шириғи билан қадимги аждодлар тарихи ҳақида «Шоҳнома» ёзишга киришади. Аммо 1000 байтдан иборат «Аржасп ва Гуштасп» достонини ёзиб тугатган пайтида ўз ғуломи томонидан ўлдирилади. Кейинчалик Фирдавсий бу достонни ўз «Шоҳнома»сига киритган. Асарда Заратуштранинг пайдо бўлиши, Гуштасп ва б. аёнлар унинг динини қабул қилишлари, Турон подшоҳи Аржаспнинг бу воқеадан норозилиги ҳамда Гуштасп билан Аржасп ўртасидаги уруш ҳикоя қилинган. Мазкур жангнома Эрон ва Турон халқлари тарихини, жумладан, зардуштийлик динининг пайдо бўлишини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

### ***ИМОМ ИСМОИЛ АЛ БУХОРИЙ***

Бу буюк зот Мовароуннаҳрнинг энг кўхна ва гўзал шаҳарларидан бўлмиш Бухорои шарифда, ҳижрий 194 йил Рамазон ойининг 13-санада, жума куни таваллуд топдилар. Имом Бухорий бутун ҳаётларини, интилиш ва ҳаракатларини ҳадис илмига бахшида этган эдилар. Жуда оз ухлар, уйқудан ташқари пайтларда эса атрофдагилар у кишини ё устозлардан ҳадис эшитаётган ёхуд ёзиб олаётган, ё ўзлари шогирдларга ҳадис айтаётган, ё ёлғиз ўтириб, қўлда қалам билан жамлаган ҳадисларининг нодир жойларини қайд этиб ўтирган ҳолда кўрар эди. У кишининг ҳар бир куни илм олувчи, таълим берувчи ва китоб таълиф қилувчи мақомида ўтарди. Буларнинг гувоҳи бўлган шогирдлари Ибн Абу Ҳотим бундай дейди:

“Бухорий билан сафарда бирга бўлиб, бир уйда тунашга тўғри келди. Ўшанда шунинг гувоҳи бўлдимки, у киши бир кечанинг ўзида ўн беш мартадан йигирма мартагача уйғониб, ҳар гал чақмоқ тошни ишлатиб чироғини ёқар, тўплаган ҳадисларининг саҳиҳларини ажратиб, белгилаб кўяр эди. Сўнг чироқни ўчириб, бошини ёстикқа кўяр эди”. Имом Бухорийнинг ҳадис ёдлаш қобилиятлари, зеҳнларининг ўткирлиги тилларда дoston бўлиб кетган эди. У киши ўзларининг шоҳ асарлари бўлмиш “Жомеус-саҳиҳ” таълиф

қилиш олдидан жами олти юз минг, шундан юз минг саҳиҳ ва икки юз минг саҳиҳ бўлмаган ҳадисни ёд олганларини зикр этган эдилар. У киши “Саҳиҳ”дага ҳар бир ҳадисни қўшиш олдидан ғусл қилиб, сўнг ҳадисни ёзар эдилар. Ҳадис илми равнақи йўлидаги буюк хизматлари учун “Имомуд-дунё” (Дунё имоми) мақомига мушарраф бўлган эдилар.

Замондошларининг гувоҳлик беришларича, Имом Бухорий ҳазратлари жисман нозик, озгин, ўрта бўйли, нафсини бир маромда ушлаган, таомни жуда кам истеъмол қиладиган фазилатли, тамкинли инсонлардан эдилар. У кишининг зуҳди-қаноати ва тақвоси ҳаммага ибрат эди. Имом Бухорий нафс риёзати, тўғрилик ва ҳалоллик билан зийнатланган ва танилган эдилар. Ҳалоллик йўлида ҳар қандай машаққатни зиммага олардилар. Ҳаётларининг энг оғир дамларида ҳам бировдан бир нарса сўрамас, одамлар миннатидан юзларини сарғайтирмас эдилар. Очликнинг қийноқларига чидаб, кўкат ейиш ёки сув ичиш билан чора топардилар. Ваҳоланки, Абу Абдуллоҳ ҳаётда бой одам эдилар, оталаридан жуда катта мол-давлат мерос қолган эди. Аммо у киши охиратдаги ҳисоб-китобда масъул бўлмаслик учун дунё неъматларидан воз кечган эдилар. Бухорийнинг ўзлари айтишларича, ҳар ойда беш юз дирҳам фойда олганлар ва ҳаммасини илм йўлида сарфлаб юборганлар. *“Чунки бу сарфиёт Аллоҳ йўлида бўлгани учун энг яхши ва боқий қолувчи сарфиётдир”*, деганлар. Имом Бухорий гўзал хулқли, ҳамма ёқтирадиган одам бўлганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотимнинг айтишича, Имом Бухорий бундай деганлар: *“Ғийбатнинг ҳаромлигини билганимдан буён бирор кишини гийбат қилмадим. Аллоҳга рўбарў бўлганимда бирор кишини гийбат қилмаганим ҳақида мени ҳисоб-китоб қилмаслигидан умид қиламан”*. Бир гал Абу Маъшар исмли бир ожиз кишининг беихтиёр қилган қилиғига қараб табассум қилиб кўйганлари учун бориб ундан кечирим сўраганлар. Бошқа бир пайт камон отишни машқ қилаётганларида отган ўқлари ўша жойдаги кўприкнинг қозиғига тегиб, уни синдириб қўйди. Шунда у киши шогирдларидан бирига пул бериб, кўприк эгасидан узр сўраш ва кўприкни тузатиш харажатига пулни олиш таклифи билан жўнатдилар. Кўприк эгаси Имомга бўлган ҳурматида

эваз олмай, уни ўзи тузатиб қўйишга ваъда берди. Шунда Имом азбаройи хурсанд бўлганларидан шу куни шогирдларга беш юз ҳадис ўқиб бердилар ва уч юз дирҳам садақа қилдилар. Имом Бухорийнинг Аллоҳ таолога бўлган имон-ишончлари ботину зоҳирларидан яққол кўриниб турар эди. Ибодатда бутун қалблари, ҳар бир аъзолари билан хушуъ-хузуъда, ихлос билан Аллоҳнинг Ўзига юзланар эдилар. Доимо Қуръони каримни тиловат қилардилар. Аллоҳ таолога дуолари ижобат эди. Имом Бухорий ҳазратлари ўзларидан улкан илмий мерос қолдирдилар. Ёш бўлатуриб, дунёга машҳур асарларни ёздилар.

Хатиб Бағдодий Имом Бухорийнинг шундай деганларини ривоят қилган: *“Ўн саккиз ёшга етганимда саҳоба ва тобеинларнинг масала ва қавллари тасниф қила бошладим... Ўша пайтда “Китобут-тарих”ни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ойдин кечаларда тасниф этганман”*. Имом Бухорийнинг жами асарлари йигирмадан ошади. Улар орасида “Китобут-тарих”дан ташқари одобга оид бир минг уч юздан ортиқ ҳадисни жамлаган “Адабул-муфрад” алоҳида ўрин тутди. Булардан ташқари, “Китобус-сунан фил фикҳ”, “Халқу афъолил-ибод”, “Зуафоус-сағир”, “Ал-асмоъ ва куно”, “Биррул волидайн”, “Жомеул-кабир”, “Муснадул-кабир”, “Тафсирул-кабир”, “Китобул-илал” каби йирик асарлар бор. Булар ичида “Жомеус-саҳиҳ” китоби бу асарларнинг гултожи, ҳадис китобларининг энг аълоси ва мукаммали, Имомнинг шоҳ асарларидир. Имом Бухорий раҳматуллоҳи алайҳининг вафотлари ҳижрий 256 (милодий 870) йил Рамазон ҳайити кечасида бўлди, ҳайит куни пешин намозидан сўнг дафн этилдилар. Фано дунёсида ўн уч куни кам олтмиш икки йил умр кечирдилар.

2017 йилда Имом Бухорий мажмуаси ёнида Имом Бухорий номидаги Халқаро илмий-тадқиқот маркази қурилиши бошланди. 6 гектар майдонни эгаллаган марказ биносида ҳадис, калом ва қироат илмини ўрганишга мўлжалланган хоналар, қўлёзмалар кутубхонаси, музей ташкил этилади. 2017 йилнинг 19 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-



сессиясида нутқ сўзлаб, жумладан шундай деди: “Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига кўшган бебаҳо ҳиссасини алоҳида қайд этмоқчиман. Ана шундай буюк алломалардан бири Имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Қуръони каримдан кейинги энг мўтабар китоб ҳисобланган "Саҳиҳи Бухорий"нинг муаллифи сифатида бутун дунёда тан олинган.

### ***МУҲАММАД ЖАЪФАР НАРШАХИЙ***

Абу Бакр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шуҳрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати ҳукмдори Амири Ҳамид, яъни Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954)га бағишлаган. «Бухоро тарихи»нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига дойр бирор кенгроқ маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг тўла исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарийё ибн Ҳаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 ҳижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келган эмас. Бизга насиб бўлгани бу форс тилига таржима қилиниб, қарийб уч аср давомида бир неча бор таҳрир, қисқартиш ва қўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир. Асарнинг сўз бошисида айтилишича, 1129 йили асли ҳозирги Қува шаҳаридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини қисқартирган; аммо, шу билан бирга айрим қўшимчаларни ҳам киритган.

Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан таҳрирга учраган; 1178—1179 йиллар давомида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни

иккинчи марта қисқартириб баён этган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда мазкур 1178 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам қисқа-қисқа маълумотларни учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Муҳаммад ибн Зуфарнинг қисқартиришидак (яъни 1178 йили) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани таҳрир қилганлар. Улар асарни яна қисқартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди. «Бухоро тарихи»нинг қўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги таҳрирчилар орқалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Аҳмад асардаги баъзи жойларни қисқартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни киритган.

Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср муаллифи Абулҳасан Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Нишопурийнинг «Ҳазоин ул-улум» номли асаридир. Бундан ташқари таржимон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муқаннаъ» асаридан, Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асаридан қўшимчалар келтирган. Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги таҳрирчи, қайта ишловчилар ҳам «Тарихи Бухоро» матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида сақлаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган «бу китобнинг мусаннифи айтади» (Техрон нашри, 1939 й., 4- бет) деган таъкидлар буни яққол исботлайди. Лекин шунга қарамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган 944 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва таҳрирчиларни танимоғимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи аслида асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у қўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Таҳқикул-вилоят», «Ахбори Бухоро», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпроқ

ишлатиладигани «Тарихи Бухоро»дир. Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг кад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади.

Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқирози, Муқанна - «Оқ кийимликлар» ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турлитуман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни «деҳқонлар», яъни «қишлоқҳоқимлари», зироатчиларни «кашоварзлар», яъни «ер ҳайдовчи»— «қўшимчалар», йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини «кадиварлар» номлари билан атайди. VIII-X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шуҳрат топган.

Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар «занданийча» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шаҳрининг ўзида «Байт ут-тироз» номли тўқимачилик корхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Шиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниҳоятда бой та-бақа бўлиб, Наршахий уларни «кашкашон» деб атайди. Савдо муносабатлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳарига «Маданият ут-тужжор» яъни «Савдогарлар шаҳари» деб лақаб берилган. Китобда Бухоро воҳасини суғорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, работлар ва кўшклар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII-XII асрларда Кармана, Шопурком, Щарқонат ул-Улё, Щарқонруд, Овхит-фар, Сомжон, Байконруд, Фаровизи Улё, Коми Даймун, Арвон, Кайфур, Руди Зар каби суғориш тармоқлари орқали

сув билан таъминланган. Биргина Пойканд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан мудофаа этиш мақсадида унинг барча деҳқончилик музофотлари бир неча юз фарсахга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782-831 йиллар мобайнида қуриб битказилган ва у «Кампирак» номи билан машҳур бўлган. Асарда Бухоро шаҳрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам қим-матли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг «Дари Регистон» ва «Дари ғўриён» номли икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшоҳлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган». 850 йилда Бухоро шаҳри янгидан девор билан ўраб олинган. Унинг етгита дарвозаси бўлган. Бухоро қадим замонларда, Нумижкат, Бумискат, Фохира, Мадинат ус-суфрия, яъни «Мис шаҳар» номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқ-ларининг VIII-XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг кўшимчалари XIX асрданоқ кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё кўлёмалар хазиначарида кўплаб учрайди. Биргини Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд.

Асарнинг форсий матни бир неча бор - 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Техронда нашр қилинган. «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изоҳлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембриджада, НасруллоҳТарозийнинг араб тилига илмий изоҳли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча кўлёмма ва нашрлар матни солиштирилиб,

тафовутлар қайд этилган илмий изохли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изоҳ-лар Д. Юсупованики) «Фан» нашриётида нашр этилди. «Тарихи Бухоро»нинг матнини ва маълумотларини бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуқтаи назаридан таҳлил этиш ишлари ҳали давом этмоқда.

### ***БАРС БОЙКАНДИЙ***

Унинг фаолияти Самонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврига тўғри келиб, у 874-907 йилларда Мавороуннаҳрда ҳукмдорлик қилган Исмоил ибн Аҳмад ас-Самонийнинг саркардаси бўлган. Ўзининг тиришқоқлиги, ҳарбий ишга салоҳияти, интизомга қатъий риоя этиши, қийин ва оғир, мураккаб вазиятларда тез қарор қабул қила олиши билан амир Исмоил ибн Аҳмадга манзур бўлиб, оддий ёлланма аскарликдан марказлашган давлатнинг сипоҳсолори (лашкарбоши) даражасига етган. Шундан кейин Амир Исмоил уни Хуросоннинг Рай, Табаристон ва Журжон вилоятларига ҳоким этиб тайинлаган. Ҳокимлик лавозимида ишлар экан, бутун Хуросонда катта мавқега эга бўлган. Унинг ихтиёридаги Хуросон кўшини деб ном олган тўрт минг отликдан иборат гвардия нафақат Мавороуннаҳрда, балки халифаликда ҳам машҳур бўлган. Амир Исмоилнинг вафотидан кейин унинг ўғли Аҳмад ибн Исмоил билан ўрталарида низо келиб чиққанлиги боис Бойкандий халифалик пойтахти Бағдодга йўл олади ва халифа ал-Муқтадир томонидан Бану Ҳамдан қабилалари ерларига юборилиб, Диёр Роббиа вилоятига ҳоким этиб тайинланади. Сараланган отлик кўшини билан вилоят ҳокими бўлиб турган Барс Бойкандийнинг янада юқори лавозимга кўтарилиб боришидан хавфсираган халифанинг атрофидаги амалдорлар унга суиқасд уюштириб ўлдирадилар. Барс Бойкандий тўғрисида Наршахий, Ибн ал-Асир, Ибн Ҳавқал ўзларининг асарларида маълумот берган.

### ***АБУ АБДУЛЛОҲ РУДАКИЙ БУХОРИЙ***

Бухоро ерида улуғ олимлар ва файласуфлар яшаб, ижод этганлар. Уларнинг мероси ҳозир ҳам бутун дунёда зўр қизиқиш уйғотиб келмоқда. Улар жаҳон илм-фани, кишилиқ маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганлар.

Х асрнинг энг машҳур шоири «Шоирлар отаси» Абдулла Жаъфар Рудакий эди. Унинг туғилган йили номаълум. У камбағал оиладан чиққан бўлиб, болалигидан руд (муסיқий асбоб) чалишни ўрганган, ширали овози бўлиб, ашула айтган. Унинг шон-шуҳрати сомонийлар салтанати пойтахти Бухорогача етиб келган ва амир Наср ибн Аҳмад шоирни ўз ёнига, сарой шоир ва муסיқачилари сафида туриб ижод қилиш учун таклиф қилади. Рудакий қасидалар битишнинг моҳир устаси эди, у «Калила ва Димна», «Синдбоднома» поэмаларининг муаллифи сифатида шуҳрат қозонди. «Синдбоднома»да у аёл жинсининг маккорлиги ҳақида, «Араис ан-нафоисда» («Нам куртаклар»), «Даврони офтоб» («Қуёшнинг айланиши») асарларида ижтимоий турмушга тааллуқли турли хил мавзуларни илгари сурган. Унинг асарларидан жуда кам сонларигина бизгача келиб етган, кўплари эса сақланмаган. Рудакийнинг энг ажойиб қасидаси – «Май онаси» бўлиб, унда шоир май ва кайфу-сафони таърифлайди. Шоир ўз асарларида ақл ва билимни улуғлайди. Рудакий ажойиб шоиргина бўлиб қолмай, у ўз замонасининг зукко олими ҳамдир. Сомонийлар саройида у шоирлар устози бўлган. Шу сабабли унинг ижодидан намуна бўларли асарлар кўпчилиқни ташкил этади. Низомий Арузи Самарқандийнинг ёзиб қолдиришича, ўз замонасида донишмандлиги билан Рудакийга тенг келадиган киши бўлмаган. Кейинроқ Рудакийнинг моддий аҳволи ёмонлашади, унинг кексалиқ қашшоқликда ўтади. Баъзи бир манбаларга кўра, унинг кўзи кўрмайдиган бўлиб қолган. Рудакий 941 йилда вафот этган ва ўз қишлоғида дафн этилган. Унинг бадий мероси жуда салмоқли бўлиб, бизгача етиб келган асарларига қараганда, у замонасининг ҳақиқий улуғ даҳоси бўлган.

***АБУ АЛИ ИБН СИНО***

Марказий Осиё халқлари маданиятини ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан буюк мутафаккирлардан бири Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллох ибн Сино бўлиб, у Европада Авиценна номи билан машҳурдир.

Ибн Сино Бухоронинг Афшона қишлоғида 980 йилнинг сафар ойида, амалдор оиласида туғилди. 986 йилда Ибн Сино оиласи Бухорога кўчиб келади ва шу вақтдан бошлаб ёш Ҳусайн бошланғич маълумот олишга, илмфани ўрганишга киришади. Унинг ёшлиги, йигитлик чоғлари сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларига, хусусан, Нух II ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976–997)га тўғри келади.

Ибн Сино истеъдодли, хотираси кучли, зеҳни ўткир бўлганидан ўз даврида маълум бўлган илмларни тезда эгаллай бошлади. 10 ёшидаёқ Қуръони каримни бошдан-оёқ ёд ўқир эди. 13 ёшларидан бошланғич математика, логика, физика, фалсафа илмлари билан шуғуллана бошлади. Ибн Сино ёш бўлишига қарамай, Абу Абдулло Нотий раҳбарлигида фалсафани, Ҳасан ибн Нух Қумрийдан тиббиёт илмини ҳар томонлама ўрганади, аста-секин табиблик билан ҳам шуғулланади. У ўзидан аввал ўтган Шарқ мутафаккирларининг асарларини чуқур ўрганиш билан бирга, қадимги юнон табиийилмий, фалсафий меросини, хусусан, Аристотел, Эвклид, Птолемей, Гален, Гиппократ, Пифагор, Порфирийларнинг асарларини ҳам кунт билан ўрганди. 16–17 ёшидаёқ ибн Сино машҳур табиб – ҳаким бўлиб танилди. 1000 йилда Ибн Сино Бухородан чиқиб кетди ва маданият марказларидан бири ҳисобланган Хоразмга борди, у ерда Хоразм ҳокими Али ибн Маъмун саройидаги ўз замонасининг етакчи олимларини бирлаштирган академиясига қабул қилинди. Ибн Сино Беруний, Ибн Мискавайх, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ҳаммор, Абу Наср ибн Ироқ каби етук олимлар билан яқиндан танишди.

Абивард, Тус, Нишопур шаҳарлари орқали Журжон шаҳрига келган Ибн Сино ҳоким Қобус ибн Вашмгир саройида машҳур табиб сифатида яшади, бўлажак шогирди Жузжоний билан танишди.

1023 йилда Исфаҳонга борди ва бутун умрини илмий асарлар ёзишга бағишлади. Ибн Синонинг “Китоб ал-қонун фит-тибб”, “Китоб ун-нажот”, “Китоб ул-инсоф” каби машҳур асарлари, геометрия, астрономия, ўсимлик, ҳайвонот олами, мантиққа оид рисолалари, “Ҳайй ибн Яқзон” фалсафий қиссаси сўнгги йилларда ёзилган. У Исфаҳонда расадхона қуриш билан машғул бўлди. Ибн Синонинг ҳаёт йўли ўзи ёзган таржимаи ҳоли ва шогирди Жузжоний томонидан қолдирилган манбалардан маълум. Ибн Синонинг илмий қизиқишлари, дунёқарашининг шаклланишида қадимги Шарқ маданияти, юнон илми, фалсафаси, Марказий Осиё халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашлари муҳим рол ўйнади. Ибн Сино таржимаи ҳолида Форобийнинг “Метафизика мақсадлари”, “Фусусул-ҳикам” каби муҳим рисолаларини қунт билан ўргангани, улардан кенг фойдаланганини таъкидлаб ўтади.

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган. Кўп рисолалари шаҳармашаҳар кўчиб юриш, урушлар, сарой тўполонлари, турли фалокатлар туфайли йўқолиб кетган. Кўп манбаларда Ибн Сино, аввало, табиб сифатида талқин этилади, ҳолбуки табобат унинг илмий соҳалари орасида энг муҳимларидан биридир, холос. Ибн Сино асарларининг асосий қисми Яқин ва Ўрта Шарқнинг ўша давр илмий тили ҳисобланган араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган. Унинг бизга маълум бўлган катта асари “Китобуш-шифо” (“Шифо китоби”) 22 жилддан иборат бўлиб, 4 та катта бўлимини мантиқ, физика, математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Европадаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима қилинган. 20 жилддан иборат бўлган “Китобул-инсоф” (“Инсоф китоби”) бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. “Китобун-нажот” (“Нажот китоби”) 4 катта қисмдан – мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, “Китоб лисонул-араб” (“Араб тили китоби”) 10 жилдни ташкил этади. “Донишнома” форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисми – мантиқ, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади.



Ибн Сино асарлари ўрта асрларда Европада илмий тил ҳисобланган латин тилига, у орқали Европанинг бошқа тилларига таржима этилган. Ибн Сино илмий рисолалардан ташқари, чуқур фалсафий мазмунли бадиий образлар ва маълум воқеалар орқали ифода этувчи “Тайр қиссаси”, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон” каби фалсафий қиссалар яратган.

Ибн Сино замонасининг етук шоири ҳам бўлган. У Шарқ, хусусан, форс шеърлятида рубоий жанрининг асосчиларидан бири бўлиб, рубоийлари ўзида чуқур фалсафий хулосаларни ифодалайди. Ибн Сино арабча қитъалар ҳам ёзган.

Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи “Уржуза” номли тиббий асар яратди. Унинг Аристотел (Арасту) таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний билан ва ўзининг шогирди – озарбайжонлик мутафаккир Бахманёр билан ёзишмалари фан оламида машҳур. Айниқса, табобат, у билан боғлиқ ҳолда анатомия, психология, фармакология, терапия, хирургия, диагностика, гигиена каби илмлар Ибн Сино ижодида бир қанча янги ихтиролар билан бойиди ва янги босқичга кўтарилди. Булардан ташқари, кимё, минералогия, астрономия, математика, ўсимлик дунёси, геологик жараёнларни ўрганиш соҳасида ҳам у янги-янги фикрларни олға сура олди. Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги асарларидан “Китоб ал-қонун фит-тибб” (“Тиб қонунлари”), “Китобул-қуланж” (“Ичак санчиқлари”), “Китобун-набз” (“Томир кўриш ҳақида китоб”), “Фужул-тиббия жориа фи мажлисих” (“Тиб ҳақида ҳикматли сўзлар”), “Тадбирул-манзил” (“Турар жойнинг тузилиши”), “Фил-ҳиндубо” (“Сачратқи ўсимлиги ҳақида”), “Рисола фидастурит-тиббий” (“Тиббий кўрсатмалар ҳақида рисола”) каби асарлари мавжуд.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта рол ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида Ибн Сино Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўтаринкилик, маданий “уйғониш”нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Европадаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади. У ўз даврида Шарқ

ва Европада “Шайх ур-раис”, “Олимлар бошлиғи”, “Табиблар подшоҳи” каби энг буюк номларга сазовор бўлди. Ибн Сино машҳур мураббий сифатида Абу Убайд Журжоний, Умар Исфаҳоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий, машҳур озарбайжон мутафаккири Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий, ажойиб олим ва шоир Умар Ҳайём каби шогирдларини тарбиялади. Уйғониш даври миниатюра ва суратларида Ибн Сино машҳур қадимги юнон олимлари Аристотел, Гален, Гиппократ, Птолемей, Эвклид билан бир қаторда тасвирланган.

Ибн Сино асарлари Европада XII асрдан бошлаб лотин тилига таржима қилина бошлади. “Тиб қонунлари” асарининг ўзи лотинчада 30 мартадан ортиқ нашр қилинди. “Китоб уш-шифо”нинг кўп бўлимлари, мантиқ, музыка, ернинг тузилиши, геологик жараёнлар, метафизикага оид қисмлари ҳам лотинчада нашр этилди. Сўнгги илмий тадқиқотлар Ибн Синонинг Шарқ адабиётига ҳам таъсир кўрсатганлигини, чуқур фалсафий мазмунни ифодаловчи рубоий ва фалсафий қиссалар жанрининг тараққиётига туртки берганлигани кўрсатади.

Ибн Сино халқ орасида шу даражада хурматга сазовор бўлдики, у фольклор қаҳрамонига айланиб кетди. Шарқ халқларида унинг тўғрисида турли ҳикоя, ривоят, афсоналар вужудга келди. Жаҳон олимлари Ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳоннинг деярли барча йирик тилларида Ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

### ***АМЪАҚ БУХОРИЙ***

Абу Нажиб Шаҳобиддин Амъақ Бухорий қорахонийлардан Хизрхон (1079— 1080) саройида малик уш-шуаро бўлган. У XI асрнинг 40 — 50-йиллари орасида туғилиб, Ризоқулихон Ҳидоятнинг маълумотларига қараганда, 1147 (542 ҳижрий) йили, Таги Кошийнинг айтишича эса 1158 (553 ҳижрий) йили вафот этган. У форс-тожик классик адабиёти тарихида баҳор гўзаллиги, ошиқ ва маъшук латофати, муҳаббат ва унинг бешафқатлигию, тақдир бевафолигини тараннум этган қасидалари билан машҳур. Амъақ

қасидаларида илтизом услубидан кенг фойдаланган. У ҳам кўпгина сарой шоирлари сиигари, умри охирида қорахонийлар саройидан кетиб, сўнгги ҳаётини гўшанишинликда ўтказган. Амьақ Бухорий улуғ шоирлар жумласидан; Султон Санжар замонида яшаб, «Юсуф» қиссасини назм этганки, уни икки баҳр била ўқиса бўлади. Устод Рашидиддин Ватвот унга издош эди ва унинг айтганларини «Ҳадоиқ ус-сеҳр» («Сеҳр боғлари»)да, мисол тариқасида, тилга олиб ўтган. Унинг ўғли Ҳамид ибн Амьақ Ҳаким Сўзаний замонида ўтган ва уни (Сўзанийни) ҳажв этган.

### ***МУҲАММАД АВФИЙ БУХОРИЙ***

Муҳаммад Авфий, Нуриддин Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Усмон Бухорий (1172/77, Бухоро-1233, Ҳиндистон) - адабиётшунос, таржимон. Шарқ адабиётида тазкирачилик асосчиларидан. Бухородаги мадрасада ўқиган. 1201 й. Бухорода илек (ҳоқим) саройида котиблик қилган. Хоразм, Хуросон шаҳарлари - Нишопур, Туе, Ҳирот, Марвга саёҳат қилган, Нажмиддин Кубро, Шайх Маждиддин Баг-додий каби олимлар билан мулоқотда бўлган. 1219 й. да Бухорога қайтган. Мўғул истилоси даврида Ҳиндистонга кетиб, умрининг охиригача ўша ерда яшаган. «Љубоб ул-албоб» («Мағизларнинг мағзи») тазкирасини яратган (1222—23). 12 бобдан иборат мазкур тазкира мўғул истилосидан аввалги адабиёт ва маданият арбоблари ҳақида ягона манба саналади. 1223 й. да Крзи Муҳсин Таннухий (Ю-а.)нинг «Алфараж» («Шодлик») асарини арабчадан форсчага таржима қилган. Авфий Бухорийнинг иккинчи йирик асари «Жавомеъ ул-ҳикоёт ва лавомеъ ул-ривоёт» («Хикоятлар тўплами ва ривоятлар жилоси», 1228) да турли фанларга оид илмий лавҳалар, баҳслар ва хулосалар ҳикоя ва ривоят тарзида содда баён қилинган. Асар Шарқда кенг тарқалган, айрим ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

### ***ХОЖА АБДУХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ***

Хўжагон тасаввуфий тариқатининг муршиди, кейинчалик нақшбандия тариқати ва таълимотининг ҳақиқий асосчиси, улуғ инсонпарвар сўфий

Абдухолик Ғиждувоний ҳисобланади. Улуғ мутасаввуф олим, шайх Абдухолик Ғиждувоний Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халфалари (муридлари) бўлиб, 1103 йилда Ғиждувон шаҳрида таваллуд топганлар. Тасаввуф ва суфийлик маданиятига бағишлаб кўплаб асарлар ёзиб қолдирган.

Улардан қуйидагилар: «Рисолаи соҳибия», «Мақомати шайхул-шуйух Юсуф Ҳамадоний», «Насихатнома», «Васиятнома», «Рубоийёт» ва бошқалар. Илк устози тафсир илмининг султони Имом Садриддин ҳисобланиб, йигирма икки ёшда Юсуф Ҳамадоний билан учрашади ва унинг муридига айланади. Хожа Юсуф Ҳамадоний Абдухолик Ғиждувоний қалбида Аллоҳга бўлган чексиз муҳаббат борлигини билгач, суфийлар жамоасига олиб киради. Хожа Абдухолик Ғиждувоний устози билан боғлиқ тарихни ўрганувчи барча мусулмон ва европалик олимлар "Рашахот айнул ҳаёт" асарига ишончли манба сифатида мурожаат этадилар.

Фахруддин Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Рашахот айн ул ҳаёт" асарида Хўжаи Жаҳон Абдухолик Ғиждувонийнинг хўжагон нақшбандия таълимотининг асосчиси эканлиги, бу таълимотнинг моҳияти, ўзига хос томонлари, бу таълимотнинг барча табақалар учун маъқул эканлиги ҳақида ёзилган. Бу манба Хўжагон тариқатининг моҳиятини ўрганишда кенг китобхонлар оммасига ёрдам беради.

XV асрнинг мўътабар адиби ва мутафаккири Абдурахмон Жомий тасаввуфнинг йирик намояндалари ҳақида қомусий маълумотларни қолдирган. Бу улуғ зотнинг ҳозирча - 2 та асарида: "Нафахотул унс" ва "Баҳористон"да Абдухолик Ғиждувоний ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлар бор. "Нафахотул унс" (Қувончли тухфалар) Абдурахмон Жомийнинг тасаввуф аҳли таржимаи ҳоли ва ижодини ўз ичига олган тазкираси 1475-1476 йилларда ёзилган. Асарда турли даврларда яшаган тасаввуф тариқатининг 600 дан зиёд вакили ҳақида маълумот берилади. Асарнинг 242-243 бетларида Ҳазрат Хўжа Абдухолик Ғиждувонийга оид тавсиф баён этилган. Алишер Навоий бу асарлардан илҳомланиб, "Насойимул муҳаббат" номли асар яратган. Алишер Навоийнинг "Насойимул

муҳаббат мин шамойимул футувват" тарихий-фалсафий асарида улуғ зот ҳақида маълумот бериб, Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний ҳақида тавсифлар ифодаланган.

"Абдуллонома" тарихий асарининг муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорий (XVII аср) "Хожайи Жаҳон Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний" деб ҳурмат билан ул зотнинг номларини тилга олади. Бундан маълум бўладики, у кишини Хўжаи Жаҳон деганлар, шу манбада туғилган йили 1111, вафоти 1179 йил деб кўрсатилган. Қабрлари ўз она юртлари Ғиждувонда деб кўрсатилган.

Бухоро вилояти Ғиждувон шаҳридаги "Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний" жомеъ масжиди соҳибқаромат Абдулхолиқ Ғиждувоний ҳазратлари номлари билан аталади. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний "Хўжаи жаҳон", "Зикр қалб султони", "Икки олам Хўжаси", "Қутби замон", "Офоқи замон" каби жуда кўп сифатлар берилган. Ҳазрат Абдулхолиқ Ғиждувоний "бўз тўқиш" касби билан шуғулланганлар. Хўжагон тариқати асоси Қуръон ва ҳадисга таяниб, бидъату хурофот, сохта пиру-муридликка қарши қаттиқ курашиб, тама ва миннатдан инсониятни қайтариб ҳалол меҳнат орқасидан кун кечиришга Аллоҳ берган ризқни кўпчилик билан баҳам кўришга ундаб келганлар.

Буюк аждодларимиздан соҳибқирон Амир Темур Хитой урушидан қайтгандан сўнг Абдулхолиқ Ғиждувоний ҳазратларининг шарафларига атаб мадраса ва мақбара қуришни ният қилади, аммо ниятини амалга оширолмайди. Ёш бўлишига қарамасдан бобосининг ёнида юриган невараси Мирзо Улуғбек бу эзгу ниятни амалга ошириб, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний шарафларига атаб 1433 йилда болаларни Қуръон ва ҳадис, фикҳ ва тафсир илмлари ўрганишлари учун мўжаз бир мадраса, Ғиждувон шаҳрида кутубхона ва тошҳаммом қурдириб беради. Бухоро амири Амр Абдуллоҳон томонидан Абдулхолиқ Ғиждувоний шарафларига атаб масжид, минора ва ҳовуз барпо этади.

### ***ХОЖА ОРИФ МОҲИ ТОБОН АР РЕВГАРИЙ***

Хожа Ориф Ревгарий қуддиса сирруху (Аллоҳ сиррини муқаддас қилсин) туғилган йиллари аниқ эмас. Милодий 1237–38 (ҳижрий 635)

йилларда Ревгарда вафот этган. Асл исмлари маълум эмас. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий ўрта бўйли, ой юзли, кўзлари катта-катта, қошлари ҳилолдек ва ингичка, қизғишранг эди. Вужудидан хушбўй хид тараларди. Улуғ валийлардан бўлиб, илм, ҳилм, зухд, тақво, риёзат ва ибодат аҳли эди. У киши кўпинча катта оқ салла ўраб юрарди.

Хожагон – нақшбандия тариқати силсиласидаги ўн биринчи бўғин шайхи, Бухорои шарифнинг етти пирларидан иккинчиси бўлиб, унинг тўлиқ исми Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарийдир. Ориф Ревгарий устози Абдулхолик Ғиждувоний ҳазратларининг тўртинчи халифасидир. Ревгарий қишлоғи Бухородан 36-38 чақирим масофада жойлашган. Бу манзил Шофиркон шаҳридадир.

Фахриддин Али Сафий (1463–1503) ўзининг “Раҳоҳату айнил ҳаёт” номли асарида Хожа Ориф Ревгарийни Бухоронинг Ревгар даҳасидан эканини, Абдулхолик Ғиждувонийнинг суюкли шогирдларидан бири бўлганини ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) у ҳақида ҳурмат билан сўзлаганини эслатиб ўтади: “Хожа Ориф Ревгарий Хожа Абдулхолик Ғиждувоний қаддасаллоҳу таъоло сирраҳунинг хулафоларидин тўртинчи халифа турурлар. Мавлид ва мадфанлари Ревгардирким, Бухоронинг даҳаларидин бир даҳа турур, шаҳардин олти фарсах ерда. У ердин то Ғиждувонгача бир шаръий фарсах турур”. Мазкур асарда яна таъкидланадики: “Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳуни силсилаи нисбатлари ва иродатлари Хожа Абдулхоликнинг хулафолари аросидин хизмати Хожа Ориф қуддиса сирруҳуға етушур”.

Хожа Ориф йигирма ёшлар атрофида илм ўрганиш ва мадрасада ўқиш учун Бухорога келади. “Мақомоти Абдулхолик Ғиждувоний ва Орифи Ревгарий” асарида ривоят қилинишича, Ревгарий болалигиданоқ Абдулхолик Ғиждувонийнинг хизматини қила бошлаган. Мадрасада ўқиб юрган пайтида бир қассобнинг дўкони олдида ўша даврнинг улуғ зотларидан Абдулхолик Ғиждувоний ҳазратларини кўради, салобат ва файзидан таъсирланиб кетади ва “Ҳазрат! Ижозат берсангиз, қўлингиздаги нарсаларни мен кўтариб, сизга

ёрдамлашай”, дейди. Ғиждувоний ҳазратлари рози бўлиб: “Майли, болам, олақол. Бизникига қадар бирга кетамиз”, деб жавоб беради.

Ўша кундан эътиборан Ғиждувоний ҳазратларининг ҳайбат ва камолини асирига айланиб, ул зотга шогирд тушади. Ул зот хонақосида зоҳирий илмларни тарк этиб, ботиний оламнинг кашф ва асрорини қўлга киритиш учун сайру сулукда юра бошлайди. Ғиждувоний ҳазратларининг ёнида сайру сулукда давом этган Ориф Ревгарий қисқа фурсатда пири томонидан асос солинган тамойилларни тўлиқ эгаллаб, энг илғор муридларидан бирига айланади. Аммо ишнинг ботиний тарафи Аллоҳга ҳавола қилинади. Улуғлиги ва хокисорлиги туфайли Аллоҳ амри билан бу муриднинг номи чор атрофга ёйилади, Ясси элларига қадар етади. Муаллим қилган ишининг талабасига аён бўлганидан уялиб кетиб тавба қилади, кечирим сўрайди. Сўнгра у билан бирга бориб, Абдулҳолиқ Ғиждувоний ҳазратларига мурид бўлади.

Ориф Ревгарий Абдулҳолиқ Ғиждувоний вафотларидан кейин тасаввуфнинг Хожагон тариқатини бошқарди, шоҳу-гадо унинг ҳузурига югурди ва эл уни “Моҳитобон” (зулматни ёритувчи ой) деб атай бошлади. Пайғамбаримиз (с. а. в)нинг суннатига эргашишда жуда талабчанлиги боис, юксак даражага етган эди. Абдулҳолиқ Ғиждувоний вафотидан кейин унинг йўлини давом эттиришда самимий ихлос ва ғайрат кўрсатган. Шунинг учун ўзидан тўрт авлод кейин келадиган Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари улар изидан бориб, руҳониятларидан файз олиб, дунёга машҳур бўлганлар.

Ревгарий Қуръони карим ва Пайғамбаримиз суннатларига муҳаббатни бутун Туркистон диёрига ёйишга интилиши билан у ҳақли равишда “Турк машойихининг улуғларидан” деган ном олган. Ғиждувоний ҳазратлари каби у ҳам илм, ирфон, Қуръон ва суннатга асосланган тасаввуфий таълимотини Бухоро, Ғиждувондан бошлаб бутун турку тожик элларга ёйишга ҳаракат қилган.

Ориф Ревгарийнинг бизгача маълум бўлган ягона асари “Орифнома”дир. Бу асарда илк сўфийларнинг фикр-қарашлари билан бирга,

устози Абдулхолик Гиждувоний билан боғлиқ манқабалар ҳам ўрин олган. Ориф Ревгарий ҳазратлари бу китоби орқали солиқларга ва китобхонларга насихат қилади. Муҳаммад Толибнинг “Матлаб ут-толибин” асарида Хожа Орифнинг “Тадбирга боғлиқ, тақдирга мункир киши дўзахий, илоҳий тақдирга таслим бўлган киши эса жаннатийдир”, деган сўзлари қайд этилган. 1993 йилда Баҳовуддин Нақшбанднинг 675 йиллигига бағишлаб республикамизда ўтказилган улкан халқаро йиғин муносабати билан Ревгарий ҳазратларининг ёзган “Орифнома” асарининг қўлёзмасини покистонлик нақшбандшунослар Бухоро олимларига совға қилишади. Бу асар Хожа Наъим деган кишининг илтимоси билан Ориф Ревгарий томонидан 622 хижрий (1225 мелодий) йилда, форс тилида Нур қасабасида ёзилган экан.

Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул “Хожа Ориф Моҳтобон” эссесида Моҳтобон ҳазратларининг ўз пири бузругворидан эшитган бир ҳикоясини келтиради: “Ҳорун ар-Рашид замонасида нуфузли бир амалдор бор экан. У ҳар куни Хизр(а. с) билан кўришиб суҳбатлашар экан. Бир кун шу киши ўз ишига истеъфо берибди. Ва зоҳид бўлиб, инсонлардан бир четда тоат-ибодатга шўнғибди. Лекин унинг Хизр билан учрашиши ҳам тўхтабди, яъни Хизр (а. с) унинг ҳузурига келмай қўйибди. Шу тарзда кунлар кетидан кунлар, йиллар кетидан йиллар ўтаверибди. Зоҳид эса тундан тонгга қадар Оллоҳга ёлвориб, кўз ёшларини оқизиб, тавба-тазарру этишдан тўхтамабди. Ниҳоят бир кеча тушига Хизр (а. с) киргач, у ёлвориб дебди:

“Эй вафоли дўст! Мен сен билан доимий тарзда суҳбат қурмоқ мақсадида дунё ишларига этак силкитдим. Узлатга чекиниб, танҳоликда ибодатга киришдим. Сен эса дийдорингни дариг тутдинг. Нечун бундай бўлди?” Хизр(а. с) дебди: “Эй рафиқ! Менинг сен ила кўришиб, суҳбатлашувимнинг боиси: қилаётган ибодатлар, хайр ҳасанот учун эмасдур. Балки ўша масъул вазифада мусулмонларнинг ишларини ҳақ ва адолат билан бажо келтирганинг учун эди. Сен ўзингни шахсий камолотинг учун бир гўшага чекидинг. Ўз маънавий манфаатингни кўпчилик манфаатидан устун қўйдинг. Энди сенинг ўрнингни эгаллаган адолатсиз кимса мўмин-мусулмонларга зулм



ва ношаърий машруъ ишлар билан алам ва азоб етказмоқдалар. Шу кунларда улар ранж ва кадар оғушидадирлар. Буларнинг барига сен сабаб бўлдинг! Шунинг билгинки, сенинг шахсий манфаатинг мусулмон қардошларингнинг умумий манфаатлари олдида юксак бир қимматга эга эмасдир. Чунки узлатга кириб, рўза тутиб, намоз ўқиб, зикр айлашни ҳамма ҳам адо этмоғи мумкин. Бироқ халққа холис, юксак маърифат ва диёнат мақомида хизмат кўрсатишни ҳамма ҳам уйдalay олмас!”...

### ***МАҲМУД АНЖИР ФАҒНАВИЙ***

Маҳмуд Анжир Фағнавий 12 аср охирида, Бухоронинг Вобкент туманидаги Анжир Фағнав (ҳоз. Анжирбоғ) қишлоғида туғилган. Хожагон-нақшбандия сил-силасининг йирик намояндаси, бухоролик етти пирнинг учинчиси.

У ўрта бўйли, оқ танли, бурни чиройли, кенг оғизли, қора соқолли, кўркам юзли эди. Бошига оқ салла ўрар, кароматлари жуда кўп эди. Насли-насаби саййидзодалардан бўлиб, умр кечириш учун дурадгорлик ва тижорат билан шуғулланар эдилар. Манбаларда у кишининг Саййид ва Умар исмли икки ўғиллари бўлгани қайд этилади.

Анжир Фағнавий Хожа Ориф Ревгарийга хизмат қилиб етишган, энг комил муридларидан ва энг улуғ халифаларидан бўлган. Ревгарийдан таҳсил олиб, унинг вафотидан сўнг хожагонлик силсиласини бошқарган. Ҳазратнинг хилват, тариқат ва ҳақиқатда сирдоши эди. Якка шахс учун зикри хафийни (яширин), жамоат учун зикри жаҳрийни (баланд товушли) афзал кўрарди. Анжир Фағнавий «Силсилаи шариф»да ўн иккинчи ҳалқанинг пири ҳисобланади. Хожа Али Ромитанийга (Хожаи Азизон) устозлик қилган.

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий Вобканий (Вобкент) жомеъ масжидида кўп йиллар халқни иршод қилиш билан машғул бўлди. Хожагон тариқатида жаҳрий зикрни бошлаган зотлардан эди. Замонасининг буюк олимларидан Ҳафизуддин ҳазратлари бир куни Хожа Маҳмуддан сўрайди: «Тариқатингиз зикри хафийга асосланган бўлса-да, зикри жаҳрия қилишингизнинг сабаби нима?»

Хожа Махмуд ҳазратлари: «Ғофилларнинг уйғонишлари, Аллоҳнинг амрини тутишлари ва зикрга рағбат кўрсатишлари учундир. Шу тариқа улар Ҳақ йўлига кирадилар, ихлос билан тавба ва интисоб қиладилар, ҳақиқатга эришадилар. Зеро, зикр бутун хайрларнинг ва саодатларнинг боши, шунинг учун зикр очик бўлиши, халқ эшитиши ва келиши керак», деб жавоб берди. Ҳафизуддиннинг: «Тил билан қилинган зикрда ҳақиқий билан сохтасини қандай ажратиш мумкин?» деган саволига эса Хожа Махмуд: «Жаҳрий зикрни дилни ёлғондан, ғийбатдан, ҳаром лукмадан, қалбни шубҳадан, кўзни хиёнатдан ва ҳаром нарсаларга боқишдан, кўнгилни риё ва манманликдан, ботинни мосиводан тозалаганлар бажара оладилар» дея жавоб беради.

Фағнавий фикрича, ошкора ёки хуфя зикрдан мақсад бир бўлиб, ҳикмат, маслаҳат ва ҳолат зарурати ҳар икки нав зикрда ҳам мавжуддир. Бироқ сайру сулук махфий зикрга асосланган.

Фахриддин Али Сафийнинг «Рашаҳот айнул-ҳаёт», Бадриддин Сарҳиндийнинг «Ҳазарот ул-қудс», Муҳаммад Толибнинг «Матлаб ут-толибин», Маждуддин Бадахшонийнинг «Жомий ус-салосил» асарларида Хожа Махмуд Анжир Фағнавийнинг катта бир оқ куш шаклига кириб учганлиги ва халифаси Али Ромитаний билан суҳбатлашганлига зикр этилади.

У ҳижрий 685, милодий 1286 йилда Анжир Фағнада вафот этган ва шу ерга дафн этилган. Бухоро вилояти Вобкент тумани Пирмаст қишлоқ фуқаролар йиғини Анжирбоғ қишлоғида жойлашган “Хожа Махмуд Анжир Фағнавий” зиёратгоҳи Шўролар замонасида қаровсиз, жуда хароб ҳолда эди. Ушбу зиёратгоҳдаги масжид эса колхоз омборига айлантирилган.

Истиқлол шарофати билан юртимиздаги бошқа масжиду-зиёратгоҳлар қатори бу масканда ҳам қайта қуриш ва ободончилик ишлари амалга оширилди. 1999-2000 йиларда ҳашар йўли билан Хожа Махмуд Анжир Фағнавий қабрлари устига икки қаватли мақбара, 300 кишини ўзига сиғдирадиган уч айвонли янги жомеъ масжид, ҳовуз, дарвозахона, меҳмонхона, замонавий таҳоратхоналар қуриб битказилди. Масжид ҳовлисида

манзарали ва мевали дарахтлар ўтказилиб, боғ-роғлар ташкил қилинди. Зиёратга ва намозга келадиганлар учун барча шароитлар яратилди. Зиёратгоҳдаги жомеъ масжид эса 1998 йил Адлия рўйхатидан ўтиб, жомеъ масжиди сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Зиёратгоҳнинг умумий ер майдони 1,5 гектарни ташкил этади.

### ***ХОЖА АЛИ РОМИТАНИЙ***

Хожагон тариқатининг вориси Хожа Али Ромитаний машҳур ва йирик мутасаввуф олим бўлиб, 1315 йилда вафот этган. Тариқат аҳли бу кишини устоз сифатида ҳурматларини ғоят баланд тутганлар. Хожа Али Ромитаний халқ орасида Хожа Азизон номи билан машҳур бўлиб, авлиё сифатида танилган. Хожа Азизон ҳақида Фахруддин Али Сафий, Ж.С. Тримингем, Садриддин Салим Бухорий асарларида маълумот берилади. Хожа Али Ромитаний 39 нафар хожагон тариқати ворислари орасида “Силсилаи хожагон” занжиридан ўн учинчи халқани ташкил этади. Хожа Алининг устози Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийдир. Ҳазрати Алишер Навоий ўзининг “Насойимул муҳаббат” асарида “Хожа Али Рометаний – Хожа Муҳаммад хулофосиндурлар ва бу силсилада аларнинг лақаби Ҳазрати Азизондур ва аларда Олий мақомат ва зоҳири каромат кўп экандур ва тўқумоқ санъатига машғул бўлур эмиш”, деб ёзган. Жалолиддин Румий Хожа Али Рометанийни Хожаи Нассож деган. Нассож – тўқувчилик билан шуғулланувчи, деган маънони билдиради.

Баҳоуддин Нақшбанднинг камолга етишишида Хожа Али Рометанийнинг хизмати катта бўлган. У 11 ёшида Хожа Азизон рисолаларини таҳсил қилган.

Хожа Али Ромитанийнинг “Рисолаи Азизон” номли асари машҳурдир. Ул зот 16 та рашҳа яратганки, бугунги кунда ҳам бу ҳикматлар катта тарбиявий аҳамиятга эга. 1994 йилда Г. Наврўзова ва И. Қосимовларнинг “Ҳазрат Хожа Али Ромитаний” номли рисоласи нашрдан чиқди. Ушбу

рисолада “Рисолаи Ҳазрат Азизон” асарининг форс тилидан ўзбек тилига таржимаси берилган.

### ***МУҲАММАД БОБОЙИ СОМОСИЙ***

Сўфийлик тариқатининг давомчиси Муҳаммад Бобо Самосий 1340(1354) йилда вафот этган. Халқ орасида “Ҳазрати Бобо” номи билан машҳур. Бобо Самосий Азизон Ромитанийнинг халифалари бўлган.

Бобо Самосий “Силсилаи Шариф”да ўн тўртинчи халқадан ўрин олган. Бу зот Қасри Ҳиндувондан ўтиш чоғларида Баҳоуддиннинг дунёга келишини олдиндан башорат қилган ва уни маънавий фарзандликка қабул қилган. Бобо Самосий Баҳоуддин Нақшбанднинг тарбияси билан шуғулланишни Мир Саид Кулолга топширади.

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарида шундай ёзади: “Ҳазрати Хожа Баҳоуддинга суҳбат нисбати ва тариқат сулуки одоби таълими ва зикр талқини алардан(Сайид Амир Кулол)дур. Бир кун азим мажмаъда Амир Кулол Хожа (Баҳоуддин) ҳазратни тилаб дедики, “Эй фарзанд Баҳоуддин, Хожа Муҳаммад Бобо нафаси васиятин сизнинг борингизда тамом бажо келтирдум. Устозим деган эдиларки, ҳар не тарбият бобида бормен, сенинг ҳақингда кўрғазибмен, сен фарзандим Баҳоуддин бобида кўрғизгил”.Бобо Самосий деҳқончилик қилиб кун кечирган.

### ***САЙИД МИР КУЛОЛ***

1288 йилнинг 30 ноябрида Бухоро яқинидаги Сухор қишлоғида кулол Амир Ҳамза хонадонида Амир Калон деб исм берилган, бутун дунёга эса Ҳазрат Сайид Амир Кулол номи билан машҳур бўлган ўғлон туғилади. Отаси Амир Ҳамза яссавия шайхларидан, ўша замоннинг машҳур валийси Сайид ота ҳазратлари билан дўст эди. Сайид ота ҳазратлари Сайид Ҳамзага яқинда бир ўғил кўражагини муждалаганда валий унинг отини “Амир Кулол” қўй, дея тавсия қилган эди. Ва айна пайтда бу туғилажак боланинг катта авлиё бўлажагини айтган эди.

Сайид Амир Кулол табиатан жуда камтарин инсон бўлиб, эътироз ва қайсарлик нималигини билмасдилар. Тарихий манбаларда , у киши

қуйидагича тасвирланади: узун бўйли, буғдойранг, кўкраги кенг, қўллари узун, чатмақош, соқолига оқ оралаган, жисмонан бақувват, паҳлавон келбатли Пайғамбаримиз наслидан – саййидзодалиги учун Саййид ва Амир дейилар эди.

Амир Кулол ҳазратларининг онаси шундай дейди: “Амир Кулолга хомиладор эканман, шубҳали бир нарса есам, дарров қорним оғрирди. Ўша луқмани меъдамдан чиқармагунча қорин оғриғидан қутулолмас эдим. Бу ҳол уч марта содир бўлди. Пок ва хайрли бир чақалоққа хомиладор бўлганимни англадим. Ва еганларимнинг ҳалол бўлишига диққат этиб, эҳтиёткор бўлдим”. Ҳазрат Сайид Амир Кулол Хожа Бобо Самосий ҳазратларининг энг устун халифаларидан эди. Амир Кулол ҳазратлари 30 километр узоқликда яшайдиган устоди Хожа Самосий ҳазратларининг уйига ҳафтада икки марта дарсга бориб келарди. Хожасининг вафотидан сўнгра унинг ўрнида иршод вазифасини давом эттирди. Ҳазрат Сайид Амир Кулол шарият бобида замоннинг энг кучли олими эди. У 1370 йилда Сухор қишлоғида вафот этади.

### ***БАҲОУДДИН НАҚШБАНД***

Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий 1318 йил Бухоро яқинидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ Бухородан бир фарсанг масофада жойлашган бўлиб, Когон тумани таркибига киради. Қишлоқ бу зот шарафига кейинчалик Қасри Орифон деб аталган.

Асл исми Муҳаммад бўлган бу зот халқ орасида Хожа Баҳоуддин, Баҳоуддин Балогардон, Шоҳи Нақшбанд, Хожаи Бузрук номлари билан машҳурдирлар. Бу номлар ичида энг машҳури Баҳоуддин Нақшбанд ҳисобланади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг камолотга эришишида суфийлар билан яқин муносабатда бўлган бобосининг хизматлари катта бўлган. У суфийлар яқин алоқада бўлган. Шу сабабли набирасида илоҳиётга катта қизиқиш уйғотади. Муҳаммаднинг биринчи устози Хожа Муҳаммад Бобо Самосий эди. Кекса шайх ёш Баҳоуддинни тарбиялашни ўринбосарларидан бири бўлмиш Амир

Саййид Кулолга топширади. Кейин у мавлоно Ориф Деггароний даргоҳида (Ҳазора қасабасида) 7 йил хизмат қилади. Турк тасаввуфий шайхлари Қусам Шайх (Насафда) ва Халил ота қўлида илм олиб, яссавия тариқати асосларини ҳам ўрганади. У Халил ота даргоҳида 13 йил хизмат қилади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг деярли бутун умри Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқларда суфийлик билан ўтган. У икки марта ҳаж сафарига борган. Иккинчи ҳаж сафарига шогирди Хожа Муҳаммад Порсо унга ҳамроҳлик қилади. Қайтишда Ҳиротда бир муддат истиқомат қилади. Бухорога қайтиб келгач, қолган бутун умрини шу ерда ўтказади. Баҳоуддин Нақшбанд кимхобга нақш солиш билан шуғулланиб, кун кечирган. Саййид Мир Кулол вафот этгач (1370), пирининг васиятига биноан унинг халифаси сифатида хожагон тариқатини бошқарди. Бу тариқат кейинчалик нақшбандия тариқати деб аталади.

Нақшбандия тариқати хожагон тариқати негизида пайдо бўлиб, Баҳоуддин Нақшбанд Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдулҳолик Гиждувоний, Аҳмад Яссавий қарашларини бирлаштириб, уларга янги руҳ бериб, ривожлантиради. Хусусан у ўз таълимотини яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдулҳолик Гиждувоний назарияларига асосланади. Нақшбандия таълимотининг асосида “Дил ба ёру, даст ба кор” (“Кўнгил худода бўлсину, қўл иш билан банд бўлсин”) шиори ётади.

Баҳоуддин Нақшбанд панд-насиҳат ва тасаввуф таълимотида оид бир қатор асарлар ёзган. Шамсуддин Сомийнинг “Қомус ал-аълум” китобида ёзишча, унинг “Ҳаётнома” номли ваъз ва панду насиҳатлардан иборат манзумаси ва “Далойил ул-ошиқон” (“Ошиқлар далили”) деган тасаввуфга оид китоблари бўлган. Россия Фанлар академиясининг Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод” асари қўлёзмаси сақланади. Бухоролик тарихчи Гулчеҳра Наврўзова томонидан “Аврод” асарининг ўзбек тилидаги таржимаси 2000 йилда Бухорода нашр қилинади.

Баҳоуддин Нақшбанд ўзи туғилган қишлоғи – Қасри Орифонда 1389 йилнинг март ойида 71 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн этилади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг икки фарзандлари – бир ўғил ва бир қизлари бўлган. Ўғиллари ёшлигида вафот этган. Қизлари вояга етганда, халифалари Алоуддин Атторга турмушга узатадилар. Набиралари Хожа Ҳасан Аттор, абиралари Хожа Юсуф ўз даврининг валийлари бўлган. Унинг авлодлари кизи орқали бугунги кунгача етиб келган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирдлари Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Муҳаммад Порсо ва Яъқуби Чархий нақшбандия тариқатини давом эттирганлар. Бу таълимот ва тариқат ҳозирги кунгача жаҳоншумул аҳамиятга эга.

### *ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО*

Тасаввуф илмининг Нақшбандия мактаби ислом оламига мутасаввуф шайхлар билан бир қаторда етук олимларни ҳам етиштириб берган эди. Ана шундай зотлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо ал-Бухорийдир. Унинг исми-шарифидаги «ал-Бухорий» қўшимчасига асосланиб айтиш мумкинки, Порсо Бухорода туғилган. У мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли лийнй илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишилардан бири бўлиб етишди ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлди.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» номли асарида кўрсатишича, Муҳаммад Порсонинг тўлиқ исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. «Порсо» унинг лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳоуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи бунинг тафсилотини куйидагича баён қилади: «Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин)нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизакдан: «Кўчада турган ким?» — деб сўрадилар. «Бир порсо (диндор) йигит турибди», деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз», дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан машҳур бўлиб

кетди. Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳоуддин Нақшбанд билан бўлган ўзаро муносабатлари шу даврда яшаган Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асарида мукамал баён қилинган. Хожа Муҳаммад Порсо «Тухфат уз-зоирин» китобида кўрсатилишича, Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси эди. Баҳоуддин Нақшбанд ўзининг бу шогирдига катта умид билан қараган ва унинг тарбиясини ўз назоратига олган.

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсоннинг қуйидаги ҳикояси келтирилади: «Ҳижоз йўлида Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) касалга чалиндилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурида бу мажлисга юзланиб: «Хожагонлар хонадонининг халифаларидан бу заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда ниманики топган бўлса, бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг барини Ҳақ субҳонаҳу халқига еткиз», дедилар. Ҳижоз сафаридан қайтганимизда эса дўстлар ҳузурида: «Бизда нимаики бўлса, сен ҳаммасини тўлиқ олдинг», дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: «Бизнинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зухури эди», дедилар».

Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Порсонни ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган Хожа Али Домод қуйидагича тавсифлайди: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин охирги беморликлари пайтида ҳозирги жасадлари ётган қабрни ковлашга буюрдилар. Қабрни ковлаб бўлиб, уларнинг ҳузурларига келдим. Ўзларидан сўнг иршод ишига кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўгирилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир, кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», дедилар». Мазкур мисоллар Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирдига нисбатан ҳурмат ва эътиқодининг далилидир.

Хожа Муҳаммад Порсо ўз устози каби мусулмонларнинг аҳволи ҳақида қайғуриб, подшоҳлар ишига ҳам аралашиб турган. «Рашаҳот»да келтирилган бир ҳикоя аввалида Хожа Муҳаммад Порсодаги каромат қувватининг



кучлилигидан далолат қилинса, сўнг давр уламоларининг ҳамда подшоҳнинг илму фаннинг соф бўлиши борасида қайғур-ганликлари кўрсатилади. «Рашаҳот» муаллифи Али Сафийнинг ёзишича, Хожа Муҳаммад Порсо кучли каромат соҳиби бўлса-да, бироқ буни иложи борича яширишга ҳаракат қилган. Аммо, қатғиқ зарурат туғилгандагина уни ошкор қилишга мажбур бўлган. Шундай воқеалардан бирининг тафсилоти қуйидагича:

“Ҳадисчи олимларнинг пешвоси шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жазарий алайҳир раҳмат Мирзо Улуғбек замонида Самарқандга келган эдилар. Баъзи ғаразгўй кишилар: «Ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода кўп ҳадисларни нақл қилади-лар, уларнинг аснодлари тўғри ёки нотўғрилиги ҳеч кимга маълум эмас. Ҳазрати Шайх буни текшириб кўрсалар ёмон бўлмас эди», дедилар. Ҳазрати Шайх бу ишнинг пайига тушдилар. Мирзо Улуғбекни ҳам бунга кўндириб, Бухорога одам юбордилар ва Ҳазрати Хожа (Муҳаммад Порсо)ни Самарқанд га келишларини илтимос қилдилар. Шундай қилиб, Шайх Самарқанднинг шайхулисломни бўлган Хожа Исомиддин ҳамда уламоларнинг энг улуғлари билан бирга катга мажлис ташкил қилдилар. Хожа Муҳаммад ҳам мажлисга етиб кел-дилар. Шайх ундан илтимос қилиб, асноди билан биргаликда бир ҳадис айтишни сўрадилар.

Хожа Муҳаммад айтгач, Шайх: «Бу ҳадиснинг тўғрилигига шубҳа йўқ, бироқ унинг асноди бизга маълум эмас\*, дедилар. Бу сўздан ҳасадчилар хурсанд бўлиб, бир-бирига кўз қисди-лар. Хожа Муҳаммад эса бу ҳадиснинг иккинчи аснодини ҳам айтиб бердилар. Шайх яна ўзининг юқоридаги сўзини такрорлади. Хожа Муҳаммад қанча аснод айтса ҳам сўзи бу ерда мақбул бўлмаслигини фаҳмладилар. Сўнг бир лаҳза муроқабига берилдилар, бироз сукут-дан кейин Шайхга қараб: «Сиз фалон ҳадис китобини тан оласизми ва ундаги аснодларни мўътабар дер ҳисоблайсизми? — дедилар. Шайх: «Ҳа, у китоблардаги аснодларнинг ҳаммаси эътиборли ва ишончга лойиқдир. Ҳадис фанини таҳқиқ этувчилардан ҳеч ким унга шубҳа қилмайди, агар сиз айтган аснодлар шу китобдан бўлса, у пайтда бизнинг ҳеч қандай эътирозимиз йўқ»,

дедилар.

Ҳазрати Хожа (Муҳаммад Порсо) Хожа Исомиддинга қараб: «Сизнинг кутубхонангизда фалон токчада, фалон китобнинг тагида, фалон рангли ва фалон жилдли китоб бор, унда биз айтган аснод фалон варақдан сўнг, фалон саҳифада батафсил келтирилган, илтифот қилиб, ходимларингиздан бир кишини юборсангиз, уни тезда олиб келса, дедилар.

Хожа Исомиддин, бу аснод ўша ерда борми-йўқми, деб иккиланиб турарди. Мажлисдагилар эса ҳангу манг бўлиб ўйга толган эдилар. Ҳазрати Хожанинг бу шахсий кутубхонада бўлмаганликлари ҳаммага маълум эди. Шундай қилиб, Хожа Исомиддин ўз яқинларидан бирини зудлик билан уйига юбориб, агар айтилган нарсалар ўша ерда бўлса, олиб келишни буюрди. У киши айтилган белгилар бўйича китоб ва аснодни топиб, мажлисга келтирди. Айтилган ҳадис ўша аснодлар билан ўша саҳифада ҳеч бир тафовутсиз мавжуд эди. Буни эшитган мажлис аҳлидан ҳайрат овозлари баланд кўтарилди. Шайх ва бошқа уламолар таажжуб ичида қолдилар. Айниқса, Хожа Исомиддиннинг ҳайрати бошқаларникидан зиёда эди, чунки у бу аснодли китобнинг ўз уйида борлигидан беҳабар эди. Бу қиссани эшитган Мирзо Улугбек Ҳазрати Хожани чақиртирганидан хижолат бўлди. Ҳазрати Хожадан юз берган бу каромат одамлар орасида уларга нисбатан ақидаларини мустаҳкамлади.

“Рашаҳот”да Хожа Муҳаммад Порсонинг ўша даврдаги сиёсий воқеаларга ҳам алоқадор бўлган и ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг фаолиятидан Амир Темурнинг фарзанди Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Мирзо, шунингдек, Хуросон шоҳи Шоҳрух яхши хабардор бўлганлар. Порсо Шоҳрух билан турли масалалар бўйича ёзишмалар ҳам олиб борганлиги манбаларда қайд этилган.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этган. Дастлаб Баҳоуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн эгилади. Шайх Зайнуддин ал-Хавофий Мисрдан

тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди. Муҳаммад Порсонинг «Рисолаи қудсия» асари Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. Бу калималар Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган бўлиб, Муҳаммад Порсо уларни жамлаб юрган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Бу сўзлар (уларнинг) муборак оғизларидан чиққан сўзлардан бир томчисигина бўлиб, бу заиф банда... бу қудсий калималардан баъзиларини садоқат ва иродат юзасидан табаррукона ва иршод сифатида қаламга олиб юрарди». Муҳаммад Порсо ўзининг бу асарида улуғвор устозининг қудсий калимларини келтирибгина қолмай, уларни шарҳлаб ҳам беради. Асар Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти, унинг хизматлари ва маънавий оламини очиб бериш ҳамда Нақшбандия сулукининг асослари ҳақида чуқур маълумотларни ўз ичига олиши билан ниҳоятда қимматлидир.

Порсонинг шариат ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шуҳрат келтирган асари «Фасл ун-хитоб би-вусули-л-аҳбоб» («Дўстлар висолига етишда оқ ила қорани ажратувчи китоб») номли асаридир. Катта ҳажмга эга бўлган бу китоб ислом уламолари орасида қўлланма сифатида фойдаланилган. Асар бир неча марта чоп этилган. Ўтмишда шариат, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта «Фасл ул-хитоб»га мурожаат қилиб, Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрганлар ва унга суянганлар. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чиқишнинг ўзи асарда муҳим масалалар кенг ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган. Умуман олганда, Хожа Муҳаммад Порсо Марказий Осиё халқлари маънавиятида, ислом ва тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган алломадир.

### ***ХОХОЖА ИСМАТУЛЛО БУХОРИЙ***

Хожа Исматулло (1365-1426) XIV — XV асрнинг йирик шоирларидан. Кўйинча қасида, ғазал, маснавий ва рубоийда қалам тебратган. Шеърларида

пок муҳаббат, меҳнат ва инсонийликдан баҳс юритади. У Бухорода зулнсонин (икки тилда шеър битиш) анъанасини бошлаб берди, ҳажв жанри ривджига ҳисса ҳўшди. Улуғ Навоий «Мажолис уннафоис»да унинг тўғрисида мана буларни ёзган: «...зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштаъблигинин ўзмин шеърга мансуб қилиб, девони машҳур бўлди...» Хожа Ис-матуллонинг саккиз минг байтли девони ва 1035 байтдан иборат ўзбек тилидаги «Иброҳим Адҳам» достони бизгача етиб келган. Жумладан, икки девон нусхаси (инв. № 805/Х. 1435) ва қасидалар тўплами (инв. № 2529/Ш) Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарҳшунослик институтида сақланмоқда.

### ***БУРУНДИҚ БУХОРИЙ***

Ҳаётига оид маълумотлар жуда оз сақланган. Давлатшоҳ ва Навоий («Мажолис уннафоис асарида) сўзларига қараганда, XV асрда ўтган ва темурийлардан Султон Бойқаро (1416 йили ўлдирилган) хизматида бўлган. Жумладан, ҳазрат Навоий унинг хусусида мана буларни ёзган: «... надимваш ва ҳаззо.4 киши эрмиш. Султон Бойқаро бинни Умаршайх хизматида бўлур эрмиш ва ул замон шуароси анинг тилидан қўркуб, анинг жонибини кўп риоят қилур эрмишлар...» Хушсухан, хуштаъб ва надим шева киши, табиати ҳазил ва мутоибага мойил эди. Ҳажвиётдан бошқа шеърларни ҳам кучли айтар эди. У олий даражали шаҳзода Бойқаро ибн Умаршайх султон ибн Амир Темур кўрагон хизматида эди. Бухоро ва Самарқанддан ул шаҳзода хизматига — Хуросон ва Ироққа бориб қолган. Шуаронинг у билан муроса қилиш, келишишдан ўзга чораси бўлмаган, зеро фасоҳатли ва ҳозиржавоб киши эканидан, ҳамсуҳбатлар ундан чўчиб турар эдилар. [Шунинг учун ҳам] уни устод, деб атаганлар.

### ***НОСИР БУХОРИЙ***

XIV асрда ўтган улкан шоир. Қасида, таржиъбанд, маснавий, ғазал, қитъа ва мухаммаслари билан машҳур. Носир Бухорий инсоний муҳаббатни тараннум этади, кишиларни яхшиликка чаҳиради, риёкор руҳонийларни фош этади. Девони Ленинград, Тошкент, Душанба шаҳарларида сақланмоқда. Фозил ва дарвиш (табиат)дир- Шеърлари аҳволи руҳиясига муносиб.

Фақирона сўзлари қалбга етнб боради. (Носир Бухорий) ҳамиша дарвиш либосида саёҳат қилиб, наमतдан тикилган қабо, тақия, бўз чопон кийиб юрган. Унинг китобдан бошқа бирон нарсаси бўлмаган. Баъзи байтлари мазкур тазкирада тилга олинган. Мана бу қасида уникидир: Бил, қаноат — мулки дарвеш, бешак мусаллам эрур, Бўлса ҳам дарвеш номн ул султонн олам эрур. Мўл-ку чарх танурида қайноқ қуёшдин кулча нон, Аммо дарвеш супрасида чошгоҳ маҳал ул кам эрур. Ҳодисалар захри сени бир куни этгай ҳалок, Чунки илон янглиғ фалак ҳалқаи арҳам эрур. Бўлди одамзод ҳоли танг дирҳам туфайли ҳар нафас, Шубҳасиз, ҳолим чигал бўлса, сабаб — дирҳам эрур.

Ҳикоят қиладиларки, дарвиш Носир (Бухорий) Маккага ўтаётиб, дорулислом Бағдодга кирди. Хожа Салмоннинг овозасини эшитган эди, (шунинг учун ҳам) уни топиш ва учрашишга қарор қилди- Кунлардан бир куни, баҳор пайти (Хожа Салмон) бир гуруҳ истеъдод эгалари ҳамроҳлигида Бағдод қалъаси девори ёнидан селдек пишҳириб оқаётган Дажлани тамоша қилиб турган, эди, Носир келиб салом берди. Салмон сўради: «Сен ким бўласан?». Носир жавоб қилди: «Ғариб ва шоир одамман». Хожа Салмон уни имтиҳон қилиб деди: Дажланинг рафтори бу йил, вожаб, мастонадир? Носир Бухорий жавоб берди: Пойи магар занжир аро, лабда каф, девонадир? Хожа Салмон Носирнинг латиф таъбига офаринлар ўқиди, уни оғушига олиб, исмини сўради. (Хожа Салмон) дарвиш Носир шуҳратини эшитган эди, (шунинг учун ҳам) бирмунча вақт бир-бирлари билан ҳамсуҳбат бўлдилар. Носир (Бухорий)нинг хожа Салмонга зўр эътиқоди бор эди ва ўзини (хожа) Салмон шогирди ҳисобларди.

### ***ХАЁЛИЙ БУХОРИЙ***

XV аср шоири. Ҳаётига оид маълумотлар оз. Навоий («Мажолис ун-нафоис»да) унинг ҳақида мана бу қисқа маълумотни келтирган: «Мавлоно Хаёлий Бухородин ва хожа Исматуллонинг шогирдидир. Бу матлаъ онингдурким: Тинри дардинг, эй ошиқлар қалбини қилган нишон, Сен бирлз эл овора-ю, сен эрса ғойнб — бенишон. Иккннчи байти дағи яхши воқеъ

бўлибдиркнм: Гоҳи тинч бутхонада, масжид ичра гоҳи жим, Васлинг излаб уйма-уй гоҳн сарсондир бу жон. Узи хуш хулқ ва хуш тавр йигит эрмиш, хамоноки, қабри Бухородадур». Хожа Исматулло Бухорийнинг шогирдлари жумласидан. Истеъдодли ва хуштабъ киши эрмиш, сўзлари дарвишона, равон ва покизадр. Девони Мовароуннахр, Бадахшон ва Туркистонда кўп машхур

### ***ТОҲИР БУХОРИЙ***

Исми Шайхзода Тохирдир. Хушфеъл одам бўлиб, Султон (Абулқосим) Бобир ... даврида пойтахт Ҳиротга келиб қолган ва пойтахт фозиллари билан яқин алоҳада экан. Дилни ўртовчи, латиф шеърлари бор, хусусан, ғазалгўйликда замонасида тенги йўқ (шоир) эдя. Пойтахт Ҳиротда бошқа шеърларидан кўра, ғазали кўпроқ шухрат топди. Замон подшоси (Абулқосим Бобир) унинг бир ғазалини кўп маъқул кўрарди ва кўпчилик шоирлар бунга назира ёзганлар. Уша ғазал ушбудир: Майгун лаби орзусида бағри тун бўлғай киши, Лабки менгзар ғунчага, бағри хун бўлғай киши. Тўйдир жамолинга, десам, менга ул пандлар қилур, Панд агар кўп тингласа банди жунун бўлғай киши. Оҳ агар урсам гаҳи халқ ҳам маломат ёғдирур, Ки, қачон меҳри билан бағри бутун бўлғай киши? Дилни ул айлар асир, қилмас асирни аммо ёд, Шафқатининг йўқлигидан оҳи тутун бўлғай киши. Ортиқ гўзалларга, Тохир, бас, етар, эргашмагил, Кўйида хушдин кетиб, телба-юпун бўлғай киши. Султон Бойсунқур замонида Тохир Абивардий деган ҳам ўтган ва у ҳам хушсухан шоир бўлган...

### ***ҲИСОМИЙ ҚОРАКЎЛИЙ БУХОРИЙ***

Темурийлар даврида Қоракўлда яшаб ўтган, илм-фан ва маданият ривожига катта ҳисса қўшганганлиги тўғрисида унчалик кўп бўлмаса-да, айрим маълумотлар сақланиб қолган. Ҳисомий Қоракўлий (Девона Ҳусомий ёки Девонаи Ҳисобий) 1442 йилда туғилиб 1505 йилда вафот этган. У созанда, бастакор, хонанда ва шоир бўлган. Хўжа Аҳрорнинг таклифига биноан, Қоракўлдан Самарқандга кўчиб келган ва унинг хонақосида бошқа ҳофизлар билан биргаликда Жалолиддин Румий, Қосим Анвар ва ўзининг ғазалларига

битилган асарларни куйлаган. Ўрта асрнинг машхур муסיқашуносларидан хисобланган Дарвешали Чангийнинг муסיқа тўғрисидаги рисоласида Девонайи Ҳисомийдан кўпгина нақшлар, пешравлар ва шеърий девонлар мерос бўлиб қолганлиги таъкидланади.

### ***АБДУРАҲМОН МУШФИҚИЙ***

Абдурахмон Мушфиқий XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган шоир. У 1538 йилда Бухоро шаҳрида туғилган. Ота-онасидан барвақт ажралган шоир дарбадарликда кун ўтказиб, ҳаётнинг барча азобу уқубатларини бошдан кечирган. Бухоролик бир ҳунарманд хизматида бўлиб, ўша инсоннинг марҳамати билан мактабга кириб савод ўрганган. Сўнг мадрасада таҳсил олган. Мадрасада ўқиркан, билимларни ўрганиш билан бирга, шеърият билан астойдил шуғулланган. Унинг дастлабки ижодиётида ҳажвга мойиллик устун бўлди. Ўз давридаги, ўзи кўрган, хис этган замона носозлигини, инсон табиатидаги қусурларни ўткир ҳажв билан қаламга олди. Халқ орасида кейинчалик Мушфиқий ёки мулла Мушфиқий номи билан машхур бўлиб кетган бу ажойиб юртдошимиз ўз асарларини тожик тилида яратди.

Мушфиқий бой адабий мерос қолдирган. Шоирнинг ҳажвиёт, ғазал ва қасидалари унинг «Девони мутойибот», «Девони ғазалиёт», «Девони қасоид», «101 тугун» (Саду як бувад) каби асарларида жамланган. Мушфиқий 1588 йилда Бухоро шаҳрида вафот этган.

### ***МИР МУҲАММАД АМИН БУХОРИЙ***

Бухоролик тарихчи (1645—?) олим. Ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган. Аштархонийларцан Субҳонқулихон даврида саройдан четлаштирилган. Кейинчалик Убайдуллахон II саройида бош муншийлик лавозимида хизмат қилган. Убайдуллахоннинг сафарларида ҳамроҳ бўлиб, ўз даврнинг фозил кишиси сифатида танилган. Бухоро хонлигининг 18-а. 1-чораги тарихига оид «Убайдулланома» (1716 йилдан кейин) асарини ёзган. Асар муқаддима, 80 боб ва хотимадан иборат бўлиб, унда Убайдуллахон ҳукмронлиги давридаги ижтимоийсиёсий ва маданий ҳаёт ҳикоя қилинади. Бухоро хонлигининг давлат тузуми, ер эгаллиги,

мамлакатдаги иқтисодий ислохотлар (масалан; 1708 йилдаги пул ислохоти), Балх, Термиз, Ҳисори Шодмон, Шаҳрисабз каби маҳаллий вилоятлар ҳокимлари ўзбошимчалигига қарши Убайдуллахоннинг олиб борган кураши ва қатъий марказлаштириш сиёсати, пировардида, унинг ўлдирилиши асарда ўз аксини топган. Убайдуллахоннинг ўлимидан кейин Бухородаги ислохотларга ҳам барҳам берилган.

Маҳаллий бек ва ҳокимларнинг ўзбошимчилиги ва ай-ирмачилиги кучайган. Бухоро хонлигининг катта қисмида Қўқон хонлиги ташкил топди. Шунингдек, асарда Абдулазизхон ва унинг вориси Субҳонқулихон даври ҳақида ҳам қисқа маълумотлар бор. Асарда сўнгги ўрта асрларда Бухоро хонлигидаги унвон, даража ва мансаблар; туркий қавмлар ва уруғлар ҳақида нодир маълумотлар мавжуд. Хотимада муаллиф билан замондош машҳур олимлар, шоирлар (Сайидо Насафий, Қосимхўжа, Фитрат, Мулҳам), қозилар (мулла Сарфароз ва б.) тўғрисида маълумотлар берилган: «Убайдуллонома»нинг Тошкент, Душанба, Санкт-Петербургда 10 дан ортиқ қўлёзма нусхалари мавжуд. Асар тўла равишда А. Семёнов томонидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

### ***МУЖРИМ ОБИД ВОБКАНДИЙ БУХОРИЙ***

Мужрим Обид — (тахаллуси; асл исми-шарифи Миракхўжа ўғли, 18-асрнинг 2-ярми — ҳозирги Бухоро вилояти Вобкент тумани Кумушкент қишлоғи — 19-асрнинг 1-чораги) — зуллисонайн шоир. Ўз даври Бухоро адабий муҳитининг забардаст вакили. Таржимаи ҳолига оид маълумотлар етарли эмас. Баъзи манбаларда шоирнинг исми Обидхўжа, отасининг исми Миракхўжа эканлиги қайд қилинган. Мирараб мадрасасида таҳсил кўрган. Дастлаб Мужрим тахаллуси билан шеърлар ёзган. 19-асрнинг бошларида Амир Ҳайдар унга Обид тахаллусини берган. Лекин у Мужрим тахаллусидан ҳам воз кечмай, ҳар иккала тахаллус билан ижод этган. У Амир Ҳайдар саройида мубоширлик вазифасида ишлаган. 80 йилча умр кўрган шоир



хаётининг сўнгги йилларида қашшоқликда яшаган. Шеърларида бевафо дунёдан, адолатсиз замондан, оқибатсиз одамлардан нолиш — шикоят оҳанглари акс этган.

Туркий ижодида Навоий ва Машраб, форсий шеърларида Бедилга издошлик қилган. Унинг туркий девонида 459, форсий девонида 206 ғазал бор. Девонларида, шунингдек, мухаммаслари, китъалари, рубоийлари, «Ҳасби хол» маснавийси мавжуд. Асарлари тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Ғазалларидан намуналар ҳамда китъа ва рубоийлари босилиб чиққан. Форсий девони мукаммал эмас. Мужрим Обид анъанавий услубда гўзал ишқий ғазаллар яратган. Уларда сўфиёна руҳ кучли. Оғир ҳаёт йўлини босиб ўтган шоирнинг аксар шеърларида шикоят, ҳасрат оҳанги устун. Форсий-арабий сўзлар кўп учраши жиҳатдан шеърларининг тили мураккаб, лекин услуби содда, ифода тарзи равон. Шарқ адабиётини чуқур билиши, етук истеъдод соҳиби эканлиги шеърларидан сезилиб туради. Шеърлари оҳорли ва гўзал ташбеҳу тимсоллар, теран фалсафий умумлашмалар, кескин ижтимоий фикрларга бой. Қитъа ва рубоийларида шоирнинг ахлоқий қарашлари, панд-насиҳатлари акс этган. Умуман, дунёнинг номукамаллиги, жамият кусурлари, одамлар феълидаги иллатларни танқид қилиш шоир шеърятининг асосини ташкил этади. Мужрим Обиднинг туркий ва форсийда битилган девонларининг кўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланади (инв. №976, 1797, 3798, 991).

### **Шайх Сулаймон Бухорий Қудратиллоҳ ал-Қундузий ал-Қоракўлий**

У 1821 йилда Қоракўл туманининг Қундуз қишлоғида туғилган. Ота-онаси саводли кишилар бўлганлиги учун ҳам у ёшлигидан савод чиқаради. Бухоро мадрасаларида таҳсил олади ва ўз даврининг мукаммал илмларидан хабардор бўлади. Адабиётга ҳавас қўяди, шарқ классиклари Навоий, Лутфий, Мунис, Огаҳий ва бошқаларнинг асарларини мутолаа қилади. «Нақший»

тахаллуси билан шеърлар ёзади. 25 ёшида, яъни 1846 йилда Бухоро амири Насруллохон уни Туркия давлатига элчи қилиб юборади ва бир вақтнинг ўзида Истанбулдаги ўзбек қавмининг раиси ҳам қилиб тайинлайди. Амирликнинг Туркиядаги Шехбендери (элчиси) бўлиб ишлар экан, Султон Абдулҳамид номидан Европа Давлатлари вакиллари билан музоқора олиб боришга қатнашган.

Истанбулда у «Муҳожирин» деб аталган турк қабилаларининг илмий жамиятига аъзо қилиб сайланади ва 1875 йилда Венгриянинг Сакден шаҳрида ўтказилган туркшуносларнинг халқаро анжуманида шу жамият номидан қатнашади. Сулаймон Бухорий томонидан Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Амир Умархоннинг бир қатор китоблари нашр этирилган. Шайх Сулаймон Бухорий ўз саёҳати давомида Эрон, Афғонистон, Туркия, Ҳиндистон ва Хитойда бўлади, бу мамлакатлар халқларининг урф-одатлари ва маданияти билан яқиндан танишади.

Сулаймон Бухорий кўп йиллик илмий тадқиқотларини жамлаб, «Луғати Чиғатой ва Турки Усманий(икки жилдли)» луғатини тузади. У 1882 йилда Истанбул шаҳрида «Меҳрон» матбаасида нашр этилади. С. Бухорийнинг меҳнати самараси шундаки, ушбу китобда Аҳмад Яссавийдан Завқийга қадар ўтган юз нафарга яқин ўзбек шоирларининг асарларидан намуналар келтирилади. Биргина Навоий асарларидан 400 дан ортиқ мисол қаламга олинган. Сулаймон Бухорий ҳижрий 1298 (мелодий 1882-1883) йилда вафот этган.

### ***АҲМАД МАҲДУМ ДОНИШ***

Аҳмад Дониш 1827 йили Бухорода шофирконлик мударрис оиласида туғилган. Дастлаб мактабда, сўнгра отасининг мадрасасида ўқиган Аҳмад адабиёт, тарих, фалсафа, табобат, астрономия илмларини пухта ўзлаштирган. Шунингдек, у номи чиққан хаттот ва рассом ҳам эди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Аҳмад Дониш Бухоро амири элчилари сафида уч маротаба — 1856, 1869, 1873-74 йиллари Россияга борган ва сафар чоғида Петербург ҳамда Москвада кўрган-кечирганлари ҳақида махсус рисола битган. 1874 йил

февраль-март ойларида Россияда чиқадиган “Голос”, “Новое время” газеталарида унинг билим-савияси ва сиёсатдонлиги таърифланган фикрлар босилган. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, юртдошимиз рус подшоси хизматидаги ёзувчи ва олимларнинг эътиборини тортган, ҳурматиغا сазовор бўлган.

Маънавиятимизнинг забардаст вакилларидан бўлган Аҳмад Донишдан бизга улкан мерос қолган бўлиб, унинг камрови ниҳоятда кенг. Садриддин Айний, Евгений Бертельс, Иброҳим Мўминов, Садри Зиё, Сотим Улуғзода, Иброҳим Ҳаққул каби атоқли олим ва адиблар мутафаккир ҳаёти ва ижодини тадқиқ этишган.

Филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққулнинг “Аҳмад Калла” номли эссесига шундай сатрлар бор: “Ўн тўққизинчи асрдаги Бухоро шароитида Аҳмад Донишдек олим, адиб, мутафаккир ва давлат арбобининг камол топиши ҳайратланарли ҳол...

Илм-фаннинг саёзлашуви, маърифат бўстонларининг қовжираши, хуррият нурларининг сўниши Бухоронинг тинка-мадорини қуритган эди. Давлат ва ҳокимият Бухорои шариф аҳли хоҳиш-иродасига зид бўлган ақида ва орзу-ҳавасларга тобе эди...Рост сўз, тўғри фикрнинг бир чақалик қиймати бўлмаган ана шундай қалтис шароит ва бадбўй муҳитда Аҳмад Дониш сарой хизматида юрган...

... Аҳмад Дониш ҳаётни севиб, ҳеч бир тўсиқ ва қаршилиқни писанд этмай мардона кун кечирди. Шу боисдан ҳам унинг асарлари ростлик, матонат руҳи билан суғорилган”.

ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақоеъ” (“Нодир воқеалар”), “Таржимаи аҳволи амирони Бухоро” (“Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари”), “Тарихи салтанати хонадони манғития” (“Манғит амирлари тарихи”), “Дафтари тақвим” (“Кундалиқлар”), “Рисолаи дар назми тамаддун ва маъовун” (“Маданият ва жамият тартиби ҳақида рисола”), “Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Калла” (“Аҳмад Калла ҳикоялари тўплами”), “Ин рисолаист ислоҳ миёни шиа

ва сунн” (“Шиалар ва суннийларни яраштириш тўғрисида насихат”), “Манозир ул-кавокиб” (“Сайёраларнинг жойлашуви”), “Рисола фи аъмол ал-курра” (“Глобусдан фойдаланиш йўллари”), “Мажмуи рисолаи нужум”, “Меъёри тадайюн”, “Бухородан Петербургга саёҳат” сингари 16 та қўлёзма асари сақланади. Аксарияти муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган нусхалардир.

“Наводир ул-вақое” 15 йил давомида, яъни 1870—1885-йиллар оралиғида ёзилган тарихий, фалсафий, мемуар асар ҳисобланади. У 23 бобдан ташкил топган бўлиб, ота-она ва фарзанд муносабатлари (1-боб), мол-дунё (2-боб), тарих (3-боб), олим ва жоҳил тақдири (4-боб), вақт кадри (5-боб), сафар қилиш фойдалари (6-боб), илм-фан манфаати (9-боб), ҳақиқий ва мажозий ишк ҳамда унинг одоби (10-боб), никоҳ (11-боб), тақдир (12-боб), касб-кор (13-боб), жисм ва руҳ (14-боб), ер тузилиши ва маъданлар (16-боб), туш таъбири (19-боб), айрим ҳадислар талқини (22-боб), инсон ахлоқини белгилаш (23-боб) каби ранг-баранг мавзуларни қамраб олган.

Асар таркибидан, шунингдек, алломанинг “Мамлакатни бошқариш ва халқни маърифатли қилиш ҳақида рисола”си ҳам ўрин олган бўлиб, унда подшоҳнинг халқ олдидаги масъулияти 10 шарт асосида кўрсатиб берилади. Шу жиҳатдан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Муҳаммад Қозининг “Ҳуқмдорга ўғитлар”, Жан-Жак Руссонинг “Ижтимоий шартнома”сини ёдга солади.

Адиб фаранг донишмандлари, “сиёсий ҳукамолар”и ҳақида ёзди. Уларнинг “ихтилол ва инқилоблар тарихини чуқур ўрганиб”, барча ҳақсизлик ва адолатсизлик сабабини “давлат ишларининг ёлғиз подшо қўлида бўлиши”дан топганини, шу сабабли эски “давлат тузумини ўзгартиргани”, “ҳуқуқда ҳамманинг тенглиги”га риоя этиши, даражалар эса кишиларнинг “фазл ва ҳунарларининг оз-кўплигига асосланиши”, “давлатни ҳамманинг ўртасида турган киши идора қилиши” ҳақида “қонунлар чиқаришгани”ни уқтиради. Европанинг “барча давлатларни енгиб, бутун дунёга эга бўлишлари”да бу асосий омил бўлганини таъкидлайди.

Қайд этиб ўтиш керакки, адибнинг “Таржимаи аҳволи амирони Бухоро”, “Тарихи салтанати хонадони манғития”, “Рисолаи дар назми тамаддун ва маъовун”, “Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Калла”, “Ин рисолаист ислоҳ миёни шиа ва сунн” “Бухородан Петербургга саёҳат” каби рисолалари, “Дафтари тақвим”и ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аҳмад Дониш умрининг охирларида “Тарих рисоласи” номи билан машхур “Тарихи салтанати хонадони манғития” китобини ёзди. Бир ёқдан Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро, Абдуллахон, Субҳонқулихон, Шохмурод, иккинчи тарафдан Амир Музаффар салтанати мисолида ҳар бир давлатнинг тараққий ва таназзули сабабларини таҳлил қилди. Биринчи гуруҳни мужаддидлар (дин ва давлатни покловчилар) деб ҳисоблади.

Аҳмад Дониш халқ ва давлат, ҳокимият ва юртнинг таназзулдан қутулишини ўйларди. Шу боис у жоҳил, нодон ва аҳмоқ кимсаларни давлатдан ҳимоялашга уринмаганидек, ичдан чириб, бузилиб кетган давлатнинг одамлар ҳаётида бирор ўзгариш қилиши ҳақида сўзлашни ҳам истамасди. Унинг биринчи орзуси ахлоқ ва тафаккур эди.

«Наводири Зиёия» тазкираси муаллифи, олим ва маърифатпарвар Садри Зиёнинг эътирофича, Аҳмад Дониш бутун умрини амир, вазир, қозикалон ва бошқа амалдорларни келажакдан огоҳ этиш, оддий одамларга зулм ўтказмасликка чорлаш, уларни зўравонлик, бераҳмлиқдан қайтаришдек эзгу ишларга сарфлаган лекин жамият ҳаётида бирон бир ўзгариш кўрмаган.

Давлатни адолат билан бошқаришга ақлу идрок ва илму тафаккур нуқтаи назаридан ёндашиш Аҳмад Донишнинг қарашларига хос хусусиятдир. Аҳмад Дониш “агар давлат ақл, онг принципларига мувофиқ тарзда ташкил этилмаса ва бошқарилмаса, ундай давлатдан яхшилик кутиш мумкин эмас” деб ҳисоблайди. Бу фикр Шарқ мутафаккирлари илгари сурган ва оқил ҳукмдорлар амал қилган давлатни илм-маърифат аҳлига таяниб бошқариш ғоясига ҳамоҳангдир.

У халқ ичидаги оқил одамлардан махсус кенгаш (парламент) тузиб, давлатни идора этиш ғоясини илгари суради: “Подшоҳга лозимдирки, катта

бир машваратхона очсин. Бундай иш ҳозирги низомлик давлатлар ичида мамлакат тутишнинг энг муҳим ишларидан ҳисобланади. Мамлакат халқининг турли табақаларидаги энг ақлли ва илмли одамлардан у машваратхонага аъзо сайлаб, уларга маош тайин қилсин. У жойга йиғилган машваратчилар халқнинг ҳамда давлатнинг манфаатини кузатиб фикр фикр юргизсинлар. Улар нима нарсага иттифоқ қилган бўлсалар, у ишни амалга оширсин. Машваратхонада доимий туришлари лозим эмасдир, балки сайланмиш одамлар ҳар куни бир неча соат тўпланиб, мамлакатнинг фойда ва зарарларини текшириб турсалар кифоя”. Мазкур фикрлари билан муаллиф Афлотун ва Форобийнинг давлатни ислоҳ қилишга доир қарашларини янада ривожлантиради.

У ижтимоий-сиёсий муносабатлар ҳақида тўхталар экан, подшоҳ ва халқ муносабати қанчалик илиқ бўлса, жамият фаровон, мамлакат обод бўлади деб ҳисоблайди ва буни мамлакат раҳбарининг марҳамати ҳамда адолатига боғлайди.

Аҳмад Донишнинг фикрича, жамиятда фаолият кўрсатаётган ҳар бир инсон мансаби, моддий мавқеи жиҳатдан фарқланиши мумкин, аммо ижтимоий ёки умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаш, уни намоён этиш нуқтаи назаридан ҳамма бирдек мавқега эгадир.

Мутафаккир таълимотида умр мазмуни алоҳида ўрин тутади. Унинг таъкидлашича, ҳар бир инсон ҳаёти давомида эзгу ишлар қилмоғи, илми ва хунарини эл-юртига бахшида этмоғи лозим. У ҳар бир инсон “каттадан ҳам, кичикдан ҳам сабоқ олишга интилин” дейди ва Афлотун, Арасту, Сукрот каби буюк устозларнинг баъзан дарс жараёнида айрим нарсаларни ўз шогирдларидан ўрганганини бунга мисол қилиб келтиради.

Хулоса қилиб айтганда, Аҳмад Дониш кучли демократик давлат ҳамда ижтимоий тенглик, ижтимоий адолат устувор бўлган фуқаролик жамиятини барпо этиш орзуси билан яшаган. Унинг бу борадаги қарашлари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

***МИРЗО АБДУЛАЗИМ СОМИЙ БЎСТОНИЙ БУХОРИЙ***

Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний (1838-1907) XIX аср охири XX бошларида Бухорода яшаб ижод етган тарихчи, адабиётшунос, шоир, хаттот, мунши ва етук луғатшунос олим ҳисобланади. Ундан айнан шу соҳаларга оид бой илмий меърос қолган. Мирзо Сомий ҳозирги Қизилтепа туманининг Хўжа Бўстон қишлоғида туғилиб, дастлабки маълумотини ўз она-қишлоғида олган. Кейинчалик таълимни Бухоро мадрасаларининг бирида давом еттириб, узок йиллар давомида амир Музаффар(1860-1885) саройида муншилиқ лавозимида ишлаган. Амир Абдулахад(1885-1910) даврида ҳам бир муддат саройда хизмат қилиб, кейинчалик маълум сабабларга кўра саройдан четлаштирилади.

Мирзо Сомийнинг шерларида, тазкира ва айниқса тарихга оид асарларида Бухоронинг бой ва қизиқарли тарихини англаб оламиз. Бухоро амирлигининг XIX аср охири XX бошларидаги, турли-туман воқеа ва ҳодисаларга йўғирилган тарихини унинг айнан 3 асари:

1. “Дахмаи шоҳон”
2. “Туҳфат-ул шоҳий”
3. “Тарихи салотини манғития” асарларида ёрқин акс этган.

“Дахмаи шоҳон” (Шоҳлар даҳмаси) деб номланган 30 кўлёзма варақдан иборат асарнинг фақат охириги 12 варағи Мирзо Сомийнинг мустақил ижод намунаси ҳисобланади. Асарнинг биринчи қисмида Содиқ Мунший Жондорийнинг Аштархонийлар сулоласи вакиллари Сухонқулихондан то Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўмин ҳақидаги сатирик поемасини қайта кўчирган. Мирзо Сомий асарни мантиқий такомиллаштиришни лозим топади. У асарда манғит амирлари ҳукмронлигининг деярли барча даврини, Раҳимбийдан(1754-1758) то амир Музаффаргача (1860-1885) булган йилларни камраб олишга ҳаракат қилади.

Мирзо Сомий, Содиқ Муншийнинг “Дахмаи Субхонқулихон”, “Дахмаи Абулфайзхон, “Дахмаи Абдулмўминхон” қисмларини мантиқий ривожлантиради. Шундан кейин маснавий воқеаларини бир-бирига уловчи қаҳрамони (шоир) Раҳимхон. Дониёл(маъсуми ғозий) Ҳайдар, Ҳусайн, Умар, Насруллоҳ, Музаффар даҳмалари ёнидан ўтар экан улар ҳақида бир-бир

муҳокама юритади. Содик Жондорий каби Мирзо Сомий ҳам вафот этган ҳукмдорларни гўридан “тирилтириб”, уларни ўзаро гапиртириш услубидан фойдаланади.

Асардаги тасвирга кўра, воқеаларни ҳикоя қилувчи қаҳрамон саёҳатга чиқиб, бир манзилга етадики, у ерда шайбоний, аштархоний ва манғит ҳукмдорларининг қабрлари жойлашган экан. Айни воқеалар тафсилоти Сомий достонида ҳам давом этади. Ҳар бир тахт соҳиби ўз умри давомида нимага эришган бўлса (ғалаба, мағлубият, савобу-увол ва ҳ.к) ўшалар ҳақида “бир-бир муҳокама юритилади”.

Асарда Муҳаммад Раҳимбий такаббур ва калондимоғ, шунингдек шафқатсиз ҳукмдор сифатида тасвирланган. Тахтга даъвогарлик қилиши мумкин бўлган номзодлар олдидаги қўрқув уни гуноҳсиз кишиларнинг ҳам конини тўкиб, уларни жазолашга ундайди. Амир Насрулло эса қиёмат куни ўзининг қурбонлари билан учрашувдан қўрқиб турган ҳолда ва тунд рангларда тасвирланади.

Амир Музаффарни тасвирлашда унинг мақтанчоқлигига урғу берилган бўлиб, у асосан ҳукмронлигининг дастлабки йилларида қўлга киритган ғалабалари билан мақтанган. Шунингдек русларнинг ёрдами билан мамлакатдаги кўзғолонлар бостирилгандан сўнг амир Музаффар давлат ишлари билан шуғулланмай, бекорчиликка берилиб ҳаёт кечиргани ҳам қайд этилган.

Мирзо Сомийнинг қолган икки асари насрий тарзда ёзилган бўлиб, “Тухфаи шоҳий” (Шоҳлар тухфаси) 1899/1900-1902/1903, “Тарихи салотини манғития” (Манғит ҳукмдорлари тарихи) 1906-1907 йилларда ёзилган. Бу икки йилнома айнан бир даврни, яъни Бухоро амирлигида манғитлар сулоласининг ҳукмронлиги даврини ёритади. Бу асарларда асосан амир Музаффар даврида бўлиб ўтган воқеалар акс этган бўлсада, бу икки асар ўртасида сезиларли тафовут мавжуд.

“Тухфаи шоҳий” сарой тарихнавислиги анъаналари асосида ёзилган бўлиб, унда ҳукмдорлар, уларнинг аждодлари ва шу ҳукмдорларнинг



амаллари кўкларга кўтарилиб, мактаб ёзилади. “Тарихи салотини манғития” эса кескин мухолифатчилик кайфиятида ёзилган. Шу сабабли биринчи асар илм-фанда тарихнинг “расмий”, иккинчиси эса “махфий” тарих сифатида маълум. “Расмий тарих” ҳажми жиҳатидан иккинчи асарга нисбатан каттароқ. Жумладан, унда анча аввал бўлиб ўтган кўп сонли феодалларнинг қўзғолонлар ҳақида ҳам ёзилган.

### ***ШАРИФЖОН МАХДУМ САДР ЗИЁ***

XIX аср охири – XX аср аср бошлари Бухоро заминида туркий ва форс тилларида ижод қилган зиёлилар ижодини ўрганиш мустақиллик йилларида кенг йўл очилди. Ана шундай тараққийпарвар олимлардан бири, шубҳасиз, Шарифжон махдум Садри Зиё ҳисобланади. Бу шахс Бухоронинг сўнгги қозикалонларидан бўлиб, 1867 йил 2 феввалида Бухоро амирлигига қарашли Зиёвуддин қишлоғида Абдушукур оиласида дунёга келган. Отаси Абдушукур амир Музаффар даврида Зиёвуддиннинг қозикалони лавозимида ишлаган. Айни вақтда бу шахс ижодий фаолиятида Оят тахаллуси билан шеърлар битган Шунинг учун манбаларда Абдушукур Оят номи билан тилга олинади.

Шарифжон Махдум бундай олийнасаб оилада туғилганлиги, унинг ёшлик давридан илм олишга имкон яратган. У дастлаб эски мактабда, кейин мадрасада таълим олган. Ёшлик чоғидан Шарифжон махдум шеърят, хуснихат ва тарихга қизиққан. Бу шахс ҳақидаги асосий маълумотларни биз, унинг хизматкори бўлиб ишлаган адиб ва олим Садриддин Айнийнинг асарида, “Қисқача таржимаи ҳолим”, “Эсдаликлар”, “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарларида қимматли маълумотларни келтириб ўтган.

Адиб ва олим Садриддин Айний «Эсдаликлар»ининг етакчи ижобий қаҳрамонларидан бири Шарифжон Махдум Садр Зиёдир. Буинсон шахси ва шажараси ҳақида унинг фарзанди адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор М. Ш. Шукуров (1926 йилда Бухоро шахрида туғилган)

куйидагиларни ёзади: «Шарифжон Махдум Садр Зиё (1867-1932) тожик шоири, насрнависи ва тарихшуносидир.

Шариф унинг номидир, Махдум муллазодалар номига кушилиб келадиган калима (сўз), Садр илмий-диний унвон булиб, кейинги асрлар Бухоросида уламоларга бериладиган учинчи (ўрок, ва судурдан кейин) олий унвон ҳисобланади. Зиё унинг адабий тахаллусидир. Садр Зиёнинг номи тарихий сарчашмаларда, жумладан, Мирзо Муҳаммад Шариф, Қози Шарифжон ва шқаларнинг асарларида тилга олинади.

Шарифжон Махдум Садр Зиёнинг илмий - маърифий фаолиятининг яна бир қирраси китобсеварлик ва нодир қўлёзмалардан иборат бой кутубхонани ташкил этганлигидир. Ўша даврда маърифатпарварнинг бирортасига бундай катта ва бай кутубхона йўқ эди. Кутубхона фондида ўзининг ижодига оид асарлар дастхати туширилган қўлёзма кўчирмалар, шунингдек қадимий қўлёзма асарлардан иборат. Кутубхонадаги қадимий ёзма ёдгорликлардан энг қадимийси фан оламида буни "Катта Лангар Қуръони" (Шаҳрисабздаги катта Лангар қишлоғидан топилган) номи билан машҳур Қуръоннинг нусхасининг бир варағи шу кутубхонада сақланган.

Бундан ташқари Наршахийнинг "Бухоро тарихи" асарининг қадимги нусхаларидан бири ҳам шу кутубхонада сақланган. Мажид Ҳасановнинг "Файзулла Хўжаев" номли асарида ёзилишича "Бухоро илмий жамиятининг энг бой шахсий кутубхоналардан бири Бухоро амирлигининг собиқ қозикалони Шарифжон Махдум (адабий тахаллуси Садр Зиё кутубхонаси ҳисобланади" деб ёзади.

Шарифжон Махдум маърифий оламида икки жихат яққол кўзга ташланади: биринчиси унинг тарихий-адабий асарлари булса, иккинчиси, у ташкил этган бой кутубхона ҳисобланади. Шарифжон Махдум Садр Зиё тарихчи сифатида умумий тарих ва Бухоро тарихининг айрим масалалари буйича бир неча китоб муаллифидир. Шарифжон Махдум илмий-маърифий фаолиятининг иккинчи қирраси бўлган китобсеварлик, унга нодир қўлёзмалардан иборат бой кутубхона ташкил этиш имкониятини берган.

Унинг кутубхонасида сақланган ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийси IX асрга оиддир.

1917 йил апрель намоёишидан кейин ҳибсга олинган Шарифжон Махдумнинг мол — мулки қаторида унинг бойгина кутубхонаси ҳам давлат томонидан мусодара қилиниб, ҳозирги Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонасига топширилади. У ердан эса Тошкентга олиб кетилади. Маълум маънода тафсилоти берилган бу маънавий хазинанинг ундан кейинги тақдири ҳақида “Эсдаликлар”нинг «изоҳлар» қисмида ўқиймиз:

“Бугун Шарифжон Махдум Садри Зиё тўплаган бу нодир китобларнинг аксарияти ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти (Тошкенда) кўлёмалар хазинасида сақланади ва бу нодир хазинанинг энг яхши қисмларидан ҳисобланади”. Алқисса, Шарифжон Махдум ана ўша улкан маънавий хазинаси билан ҳам истикдол даври одамларини баркамол шахс қилиб шакллантириш йўлида беминнат хизмат қилиб келмоқда.

Унинг «Мажмуаи Муросилот» ёки «Навоий альбоми» деб юритиладиган мактублар тўплами Ҳожа Ахрор, Абдурахмон Жомий, Алоуддин Аттор каби улуғ сиймоларнинг Алишер Навоийга ёзган хатларидан иборат ва ягона кўлёмма нусхада (594 мактубни ўз ичига олган) Шарифжон Махдум кутубхонасида сақланиб келинди.

### *САДРИДДИН АЙНИЙ*

XX аср ўзбек ва тожик адабиётларига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб, олим ва жамоат арбоби Садриддин Айний Бухоро амирлигига қаршли Гиждувон туманининг Соктаре қишлоғида 1878 йилнинг 15 апрелида дунёга келган. Олти ёшидан мактабга қатнай бошлаган. Садриддин 1890 йилда Бухорога келиб, Мир Араб, Бадалбек, Олимхон мадрасаларида таълим олган.

Мадрасани тугатгач, янги усул мактабларида муаллимлик қилган. Садриддин Айнийнинг адабий фаолияти ўтган асрнинг 90-йилларида шеър ёзиш билан бошланган. Унинг биринчи асари «Гули сурх» — «Қизил гул» 1897 йили яратилган. Шундан сўнг мактаблар учун «Таҳсиб ус-сиёбон» — «Болалар тарбияси» номли ўқиш китобини (1909) тузиб, нашр эттирган.

1917 йил февраль инқилобидан кейин Марказий Осиёнинг турли шаҳарларида истиқлол учун кураш ҳаракатлари бошланиб кетди. С. Айний амирликка қарши курашгани учун зиндонга ташланди. У Октябрь тўнтариши йилларида ўзбек ва тожик тилларида даъваткор шеърлар, маршлар яратиб, уларни «Инқилоб учқунлари» (1923) тўпламида нашр этди. Ёзувчи «Бухоро жаллодлари» (1922) қиссасида амир-амалдорларнинг даҳшатли жабр-зулмини, гуноҳсиз кишиларни ўрта аср қийноқлари билан қатл этишларини, «Одина» (1927) қиссасида эса меҳнаткаш халқнинг оғир қисмати ва фожеали ҳаётини жонли тасвирлаб берди.

С. Айнийнинг дастлабки «Қуллар» романи 1934 йилда Тошкентда ўзбек тилида, 1935 йилда эса Душанбеда тожик тилида нашр қилинди. «Қуллар» романининг бош қаҳрамони тарихни ҳаракатга келтирувчи куч — халқ ва унинг содиқ фарзандларидир, деган хулосага етаклайди. Тарихнинг маълум бир даврини қамраб олган бу роман халқ тарихини, унинг ҳаёти ва курашини реалистик акс эттирган. Бироқ «Қуллар» романининг сўнги, бешинчи қисмидаги жамоа хўжалиги қурилиши йиллари тасвирида жиндақ тарихдан четга чекиниш ҳам йўқ эмас. Чунки романда даврнинг ижобий томонлари бўрттириб кўрсатилгани ҳолда Шўро ҳукуматининг жамоалаштириш сиёсати хаспўшлаб ўтилган.

С. Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» (1937) қиссасидаги бош қаҳрамон Қори Ишкамба жаҳон адабиётидаги Плюшкин ёки Гобсек каби мумтоз образлар билан бир қаторда туради. Иккинчи жаҳон уруши йилларида С. Айний «Марши интиқом», «Муқанна кўзғолони», «Темур Малик» каби ватанпарварлик руҳидаги илмий ва бадиий асарларини яратди. У халқ ижодидан, фольклор асарларидан кенг фойдаланган ҳолда «Етти бошли дев» асарини ҳам яратди.

С. Айнийнинг урушдан кейинги тикланиш йилларида яратган асарлари орасида тўрт жилддик «Эсдалиқлар»и (1949-1954) алоҳида ажралиб туради. С. Айнийнинг «Эсдалиқлар», «Судхўрнинг ўлими», шунингдек, «Дохунда» ва «Қуллар» романлари болгар, немис, поляк, венгер, хитой, француз, румин,

хинд, чех ва бошқа тилларга таржима қилинган. С. Айний ўзбек ва тожик адабиёти тарихи юзасидан катта илмий тадқиқот ишларини олиб борди. Унинг ўрта осиелик буюк шоир ва олимлар — Рудакий, Саъдий, Ибн Сино, Васфий, Бедил, Алишер Навоий, Аҳмад Дониш каби сиймолар ҳақида ёзган илмий асарлари ниҳоятда қимматли. Унга филология фанлари доктори (1948), профессор (1950) илмий даражаси, Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1940) унвони берилган. Адиб Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси (1943) ҳамда Тожикистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси ва биринчи президенти (1951—54) қилиб сайланган. Бир неча йиллар давомида Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат дорилфунунининг профессори ва Тожикистон фанлар Академияси ташкил топган кундан бошлабоқ унинг Президенти сифатида хизмат қилган. У 1954 йилнинг 15 июнида Душанбе шаҳрида вафот этган.

### ***УСМОНХЎЖА ПЎЛАТХЎЖАЕВ***

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги ўзининг қоракўл териси, ипак маҳсулотлари, ширин-шакар мевалари ва доривор ўсимликлари билан дунёга машҳур бир юрт эдиким, бу чет эл ишбилармонларини ҳам ўзига мафтун қиларди. Буюк Ипак йўлининг қадим карвон йўллари кесишган бу табаррук заминда аҳоли орасидан йирик тадбиркорлар, савдогарлар етишиб чиққан бўлиб, улар нафақат Россиянинг Москва, Новгород, Рязань, Макарьевск бозорлари, балки олис Европанинг Лион, Париж (Франция), Берлин, Лейпциг (Германия), Лондон (Англия) каби машҳур шаҳарларидаги савдо ярмаркаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Бухоро савдогарларининг дунёда «олтин кўприк» номи билан шуҳрат қозонган Истанбул (Туркия), Африкани Европа қитъаси билан боғловчи Александрия (Миср), ислом дунёсининг муқаддас шаҳарлари бўлмиш Макка ва Мадинада шахсий савдо дўконлари бор эди.

Бухоролик йирик сармоядор савдогарлар орасида Мурод Ашурбой карвонбоши, Кароматуллоҳ ҳожи савдогар, Пўлатбой карвонбоши

сингари шахслар алоҳида мавқе ва мартабага эга эдилар. Савдо-сотик соҳасида тажрибага эга кишилар ўз фарзандларини ҳам имкон қадар ушбу соҳа сирларидан воқиф қилиб, ўз тижорат ишларини давом эттиришда муносиб ворислар бўлиб етишишларини орзу қилишарди. Мана шундай йирик савдогарлардан бири, Бухоро ички ва ташқи савдоси муносабатларида бошлиқ бўлган, алоҳида мартаба соҳиби Кароматуллоҳ Хўжа хонадонида ўғил фарзанд – Пўлат Хўжа дунёга келади.

Пўлат Хўжа камолга етганидан сўнг ота касби – тижорат иши билан машғул бўлди ва қисқа вақт ичида йирик сармоядорга айланди. У савдо-сотик ишларини ривожлантириш, харидоргир моллар сотиб олиш ёки ўз товарларини сотиб даромад қилиш мақсадида Фарғона водийсидаги Андижон, Марғилон, Қува, Хўжанд, Ўш каби шаҳарларга ҳам вақти-вақти билан сафарлар қилиб турган. Ўш (ҳозирги Қирғизистон Республикаси ҳудудидаги шаҳар)да ўзининг хусусий дўконларига эга бўлган Пўлат Хўжа Кароматуллоҳ ўғли бу ерда мусулмончилик удумларини сақлаган ҳолда Фотима ойим исмли ўзбек аёлига уйланади. Пўлат Хўжа Фотима ойимдан 1878 йили фарзанд кўриб, унга Усмон Хўжа деб исм қўяди.

Усмон Хўжанинг бобоси Кароматуллоҳ Хўжадан Хадича исмли бир қиз ҳамда Убайдуллахўжа, Пўлатхўжа, Атохўжа исмли ўғил фарзандлар туғилган. Усмон Хўжа иккинчи фарзанд Пўлатхўжадан туғилган бўлиб, унинг Собира исмли опаси ҳам бўлган. Усмон Хўжа бошланғич маълумотни ота юртида олади. Воқеалар тафсилотида бир қадар илгарилаб, хронологик кетма-кетлик тартиби бузилса-да, қайд қилиш лозимки, Усмон Хўжа ўз ҳаёти давомида турли хотинларидан тўрт фарзанд кўрган. Биринчи фарзанди Ҳоди Хўжа унинг Бухородаги хотинидан туғилган. Туркон Ўзганчи исмли ўғли Фирдавс исмли хотинидан туғилган бўлса, Ўзой Ҳожа ва Темур Хўжалар эса Туркияда, Ҳакима исмли хотинидан туғилган фарзандларидир.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Бухорода ислохотчилик ҳаракати кучайиб, жади́дчилик ғоялари ёйилаётган бир давр эди. Жади́дчиликнинг «ғоявий отаси» Исмоил Ғаспирали (1851–1914)нинг маърифатпарварлик қарашлари XIX асрнинг 80-йилларидаёқ илғор фикрли кишилар орасидатарқалганди. Бухоро зиёлилари «Таржимон» газетаси орқали 1883–1884 йиллардаёқ янги усул мактабларидан воқиф бўлишган.

1884 йилда “Таржимон” газетасининг 1000 нафар обуначисидан 200 таси Туркистондан эди. Бухорога Уралолди ва Волгабўйидан савдо-сотик ва ҳунармандчилик қилиш мақсадида кўчиб келган татарлардан бирининг фарзанди Н. Собитов XIX асрнинг 90-йилларидаёқ Бухорода биринчи жади́д мактабини очган. Бу жади́д мактаби татарлар томонидан очилган бўлиб, мактаб ўқувчилари орасида маҳаллий халқларнинг вакиллари озчиликни ташкил қилган.

Тарихчи ва давлат арбоби Мирза Салимбек (1850–1930) ўзининг «Тарихи Салимий» асарида ёзишича, вардонзелик Мулла Жўрабой XIX аср охирларида Истанбулда таҳсил олгач, Россияда ҳам бўлган. Мулла Жўрабой ҳам Бухорога қайтгач, 1900 йилда ўз туғилган қишлоғида, баъзи манбаларда келтирилишича эса Пўстиндўзон қишлоғида Бухоро амирлиги худудидаги дастлабки жади́д (янги усул) мактабини очди.

Туркияда султон Абдулҳамид II режимиға қарши Ёш турклар ҳаракати авж олиб, уларнинг илғор фикрлари Бухороға етиб келган эди. Чунки Туркиянинг Истанбул, Кўния, Измир, Анқара каби бир қатор шаҳарларида бухоролик савдогарлар доимий савдо-сотик билан шуғулланишарди. Усмон Хўжанинг болалик ва ёшлик йиллари ана шундай жўшқин сиёсий, маданий жараёнлар кечган бир даврга тўғри келди. Унинг ёшлик йиллари Бухорода янгилик ва ўзгаришлар учун курашлар бўсағасидаги воқеалар тизими билан боғланиб кетди.

***МИРЗО АБДУЛВОҲИД БУРҲОНОВ (МУНЗИМ)***

Маърифатпарвар шоир, давлат ва жамоат арбоби Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов 1875 йили Бухорода таваллуд топади. Дастлабки таълимни эски мактабда олади. XIX асрнинг 90-йилларидан Абдулвоҳид Бурҳонов Мунзим тахаллуси билан маърифий шеърлар ёза бошлайди, кейинчалик эса амалий фаолиятида ҳам маърифатпарварлик билан шуғулланади. XX асрнинг биринчи ўн йиллигида Мунзим янги усулдаги мактаб очиш учун ҳаракат қила бошлайди. Бухородаги дастлабки жаҳид мактабининг очилиши ҳам унинг номи билан боғлиқ. У 1908 йили Самарқандга бориб, жаҳид мактабларидаги ўқитиш услубини Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдуқодир Шуқурийдан ўрганadi ва шу йили ўз ҳовлисида жаҳид мактаби, 1909 йилда эса катта ёшдагилар учун кечки мактаб ташкил этади.

Бухорода 1909 йилдан шаклланган жаҳидлар ташкилоти аввал маърифатпарварлик ишларини олиб борди. Мунзим бу ташкилот ишига фаол қатнашиб, шу йили Мукамил Бурҳонов, Садриддин Айний билан биргаликда билан «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамиятини тузишда иштирок этди. Бу жамият бухоролик маърифатпарварлар ва ҳур фикрли зиёлилар ўртасида илғор демократик ғояларни тарғиб этиб, халқнинг сиёсий онгини уйғотишда катта аҳамият касб этди.

1917 йил феврал инқилобидан сўнг Бухоро жаҳидлари А.Бурҳонов бошлиқ эски жаҳидларга, Ф.Хўжаев ва А.Фитрат бошлиқ янги жаҳидларга бўлинади. Биринчи гуруҳнинг асосий фаолияти маърифатпарварлик бўлса, иккинчи гуруҳ кенг ислоҳотлар тарафдори эди. Кейинчалик бу икки гуруҳнинг бирлашуви натижасида «Ёш бухороликлар» партияси тузилиб, Мунзим унга раис этиб сайланади.

1918 йилдан 1920 йилнинг сентябригача Мунзим Тошкентда яшайди. Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилгач, у аввал Марказий ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари, кейинчалик Халқ маорифи нозири, Соғлиқни сақлаш нозири лавозимларида ишлайди.

Халқ маорифи нозири лавозимида ишлаган Мунзим 1922 йил июнида миллий кадрлар, хусусан, муҳандислар тайёрлаш мақсадида бир гуруҳ



бухоролик ёшларни Германияга юбориш тўғрисидаги БХСР ҳукумати қарорининг қабул қилинишига катта ҳисса қўшади. Шу қарорга асосан, у мазкур ишни ташкил этиш бўйича комиссия раиси этиб тайинланган эди. 1922 йилнинг ёзида Мунзимнинг шахсан ўзи бухоролик 44 кишини Германияга олиб бориб, Берлиндаги ўқув юртларига жойлаштиради. 1920 йилларнинг ўрталаридан бошлаб Мунзим ўзини тамоман ижодий ва публицистик фаолиятга бахшида этади. 30-й. бошида «Тожикистони сурх» газетасида ишлади. Абдулвоҳид Мунзим 1934 йилда узоқ давом этмаган касалликдан сўнг Душанбеда вафот этади.

### ***МИРЗО СИРОЖ ҲАКИМ БУХОРИЙ***

Сирож Ҳаким номи билан танилган сайёҳ 1877 йилнинг 23 октябрида Бухоро амирлигининг пойтахти – Бухоро шаҳрида таваллуд топди. Унинг тўлиқ исми – Мирзо Сирожиддин Ҳаким Бухорий ибн Ҳожи Мирзо Абдурауф эди. Отаси бухоролик савдогар ва сарроф (пул алмаштирувчи, йирик пулларни майда қилувчи) эди. Сирож беш ёшидан она шаҳри Бухорода таҳсил олишни бошлади. Ўқиш давомида диний ва дунёвий илмларни ўзлаштирди, форс тилини мукаммал даражада эгаллади.

Унинг отаси Ҳожи Мирзо Абдурауф икки йил давомида ўғли учун форс тилидан алоҳида ўқитувчи ёллади. Ёш Сирож ўқитувчи билан тилга оид билимларини такомиллаштирди, форс ёзувини ўрганди, ахлоқшунослик, маданият ва тарихга оид форсча китобларни мутолаа қилди. Айни вақтда араб тилини ҳам ўрганишга бел боғлади ҳамда уни ҳам мукаммал даражада ўзлаштирди.

Бир қанча вақтдан сўнг Ҳожи Мирзо Абдурауф ўғлини ўз ишига жалб қилди ва унга касбининг сир-асрорларини ўргата бошлади. Отаси Сирожни саррофлик дўконларидан бирига жойлаб қўйди. Бу вақтда Сирож иш билан банд бўлиб ўқишни ташлаб қўймади, балки отаси томонидан ёлланган алоҳида ўқитувчи кўмагида рус тилини ўргана бошлади. Олти ойлик таълимдан сўнг у рус тилини ўзлаштирди ҳамда кирилл алифбосида бинойидек ўқиш ва ёзишни ўрганиб олди.

Бундан кейин, олти ойдан биров ошиқ муддатда шахсий ўқитувчи билан француз тилини эгаллашга киришди. Айни даврда у ўз хусусий ишини ҳам бошлади ҳамда пахта олди-сотдиси билан шуғулланди. У Европа, Россия, Усманийлар, Эрон ва бошқа мамлакатлар шаҳарлари ҳамда улардаги фаройиботлар ҳақида сўзлаб берувчи савдогарлар, саёҳатчилар билан суҳбат қуришни хуш кўрарди. Сирож бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш иштиёқида эди.

Сирож 1902 йил, 25 ёшида Европа бўйлаб саёҳат қилиш учун отасининг розилигини олди. У она шаҳри Бухородан 1902 йил 5 июнда йўлга чиқиб, Каспий (Хазар) денгизи орқали Кавказга, у ердан Усманийлар империясига келди. Усманийлар давлатида кемага ўтириб, Қора денгиз орқали Болгариягача етди, унинг пойтахти – Софияда сайру саёҳат қилди.

Сўнгра Сербия қироллигига отланди, турклар томонидан “Қутлуғ уруш шаҳри” деб аталган Белградни томоша қилди, шаҳардан чиқиб шимолга – Австрия-Венгрия империясидаги Будапештга ҳам келди. Венани кўрди, Германия империясининг пойтахти – Берлин шаҳрини кезди. Германиядан Франция Республикасига отланган Сирож Ҳаким Париж шаҳрини ҳам четлаб ўтмади. Саёҳатда давом этиб, Ла-Манш бўғози орқали Британия империясига келди, Лондонни айланди. Лондон саёҳатидан сўнг ортга қайтди.

Йўл-йўлакай Польша қироллиги пойтахти – Варшавани келиб кўрди. Москвани айланиб, 1903 йил январида Бухорога қайтиб келди. Ўзи ёзганидак, дастлабки саёҳати унинг дунёқарашини тубдан ўзгартирибгина қолмай, унда чуқур таассуротлар ҳам қолдирди.

Қайтганидан бир ой ўтиб, ўзининг иккинчи саёҳатига отланди. Бу сафар жануб ва жануби-ғарбга томон йўл олди. 1903 йил февралда Бухорони тарк этди. Йўлда Ўрта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан бири – Марвга келди, биров вақтдан сўнг ўша даврда Қожарлар сулоласи ҳукмронлик қилаётган Эронга қарашли Хуросонни айланди. Шиаларнинг “муқаддас” шаҳри – Машҳад, Умар Хайём ва Фаридуддин Аттор яшаган – Нишопур, Фирдавсийнинг Ватани – Тус шаҳарларини бориб кўрди, Нишопурда етти ой

турди. Кейин 1851 йилда асос солинган Техрон Тиббиёт коллежи (у 1986 йилдан бошлаб Техрон Тиббиёт университети номини олган)га ўқишга кирди.

Техрон коллежидаги ўқиш ниҳоясига етгач, айти шу даргоҳда дарс берди, шунингдек, Техрон шифохоналаридан бирида шифокорлик қилди. Айти шу вақтда у анча танилди, шифокор ва кенг дунёқарашга эга саёҳатчи сифатида ном қозонди. У Эронда “доктор Мирхон” номи билан эл оғзига тушди. У ҳақда Афғонистоннинг ўша вақтдаги амири Ҳабибуллохон (1901–1919 йилларда ҳукмронлик қилган) ҳам хабар топди. Сирож Ҳаким Афғонистонда “доктор Собир” номи билан шуҳрат қозонди. У анъанавий тиббиётдан кўра Европа тиббиётини афзал кўрарди. Сирож Ҳаким орадан икки йил ўтиб, 1905 йилнинг июнида Бухоро қайтди. Ортга қайтишда Ҳирот, Бомиён, Мозори Шариф, Балхда бўлди, Амударёдан сузиб ўтиб Термизга келди. Ундан Насаф орқали Бухорога етиб келди. Бухорога қайтганидан бир ой ўтиб, савдогарлар ва афғон амири Ҳабибуллохоннинг яқин кишилари ўртасида юзага келган можарога аралашиб қолди. Ўш вақтларда Бухоро ва Афғонистон амирликлари иттифоқчи эдилар ва мазкур можаро амирликлар муносабатини ёмонлаштириши мумкин эди. Натижада Сирожиддин таъқиб остига олинди. У Бухоро амирлигини тарк этиб, ўзининг сўнгги – учинчи саёҳатини бошлади.

Сирожиддин Ҳаким Европага йўл олди. Ўзининг тиббиёт соҳасидаги билимларини янада ошириш мақсадида Швейцария пойтахтида 1834 йили асос солинган Берн университетининг тиббиёт факультетига ўқишга кирди. 1909 йилда Бухорога бутунлай қайтди ва ўзининг хусусий шифохонасини очди. Бу шифохонадаги ўз даврининг замонавий тиббиёт асбоб-ускуналари Европадан олиб келинган эди.

Қисқа вақт ичида унинг шифохонаси бухороликлар ичида жуда машҳур бўлиб кетди. Ундан шифо топиш мақсадида Бухоро ҳудудидан ташқаридаги беморлар ҳам келарди. Ўқимишли ва маърифатли бўлгани учун унинг Бухорога келиши ёшларга сезиларли даражада куч берди.

Мирзо Сирож чет элларда бўлганида у ердаги таълим тизимини, хусусан, мактаб таълимини жуда яхши ўрганди. Бухородаги анъанавий таълим билан уни таққослади. Жумладан, буни ўз сафарномасида қуйидагича қайд этган: “Европада мактаб ва мадрасаларни кўриб ёдимга ўзимиздаги мактаб ва мадрасалар келди, эсладиму юрагим ғам ва афсусга тўлди. Нега бизни миллатимиз илмни шунча хор қилиб, уни тарк этади... Эрон уламолари илмга ва санъатга ғайратли, иштиёқли бўлиб, ҳамма шаҳарларида мактаблар очган. Техронда жадид анъанавий мактаблари, дорулмуаллимин, дорулфунун, сиёсий мадраса, ҳарбий мадраса, тиббий мадраса мавжуд. Муаллимлари Фарангистон (Франция, Европа)да таълим олишган”.

Таълимдаги таназулни ўзга тизим билан таққослай билган Сирож Ҳаким анъанавий мактабларни, европача таълим-тарбияни бухороликлар учун қанчалик аҳамиятли ва зарурий эканлигини тушунтиришда, тарғиб этишда жонбозлик кўрсатди. Кўп йиллик саёхатлари натижасида яратган “Тухфаи аҳли Бухоро” (“Бухоро аҳлига тухфа”) асарида Усмонли турк султонлари, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Европа мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнлар, маданий ҳаётни тасвирлади. Жумладан, ушбу асарда Туркия билан бўлган савдо ишларида қатнашган бухоролик ва кўқонлик бир қанча савдогарларни эслаб ўтган. У ўзининг кўп турк савдогарлари билан яқин муносабатда бўлганини ёзган. Асарда, шунингдек, Бухородаги маданий ҳаёт ва мадрасалар хусусида ҳам сўз боради.

Сирож Ҳаким ўзбек ва тожик тилларида ғазал, қасида, мухаммас ва рубоийлар ёзди. Унинг 200 юздан ортиқ шеърлари битилган 2 та тўплами ва “Тухфаи аҳли Бухоро” асарининг қўлёзмаси Тошкентдаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. У ўзбек тилидан ташқари, форс, араб, француз, немис ва рус тилларини ҳам мукамал биларди. Сирож Ҳаким дастлаб “Тарбияи атфол” (“Болалар тарбияси”) махфий жамияти шаклида тузилган жадидларнинг “Ёш бухороликлар” партияси дастлабки ташкилотчиларидан бири эди. У Бухоро жадидлари томонидан Янги Бухоро (ҳозирги Когон)

шаҳрида 1912 йил 14 июлдан 1913 йил 2 январгача ўзбек тилида чиқарилган “Турон” газетасини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турди.

Маърифатпарвар олим ва шоир, табиб, сайёҳ Сирож Ҳаким 1914 йил 17 январда – 36 ёшида Бухоро шаҳрида сил касалидан вафот этди.

### ***АБДУРАУФ ФИТРАТ***

Фитрат XX аср ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакили. У комусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, бетакрор драматург ва шоир, жанговар публицист, ношир ва журналист, таланти давлат ва жамоат арбоби эди.

Абдурауф Фитрат ўз таржимаи ҳолида ёзишича, 1886 йилда Бухорода туғилди. Фитрат-Абдурауфнинг таҳаллуси бўлиб, «туғма истеъдод» маъносини беради. Отаси Абдурахимбой савдо билан шуғуллангани боис чет элларга чиқар, дунё аҳволидан бохабар, ўқимишли ва таниқли одам эди. Онаси Бибижон, адабиётшунос, Фитрат оиланинг тўнғич фарзанди эди. У бошланғич тарбияни диний мактабда, сўнг машҳур «Мирараб» мадрасасида олди. Форс ва ўзбек тилларининг мукамал билимдони бўлмиш Фитрат араб тилини ҳам чуқур эгаллаб, шаҳарда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга, айниқса, жадиличлик ҳаракатларига қизиқиб қаради.

Ўзининг айтишича, аввал жадиждлар ҳаракатига қаршилик қилди, кейин унинг моҳиятини англаб етгач, бу ҳаракатга қўшилди, ҳатто ашаддий тарғиботчиларидан бирига айланди. Жадиждлар маслаҳати ва ёрдами билан бир гуруҳ ёшлар, жумладан Фитрат Истамбулга ўқишга юборилади. У 1909—1913 йилларда Туркияда таҳсил олди. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқараши, сиёсий онги ва адабий дидини ўзгартириб, ўстириб юборди. Туркистон халқи ҳаётига Туркиядаги ўзгаришлар (бу пайтда у ерда «Ёш турклар инқилоби» воқеаси бўлган эди) ва илғор мамлакатлар нуқтаи назаридан қарай бошлади: диний хурофотларни кескин танқид қилишга, ҳатто динни, мактаб-маорифни ва Туркистондаги идора усулини ислоҳ этиш ғояси билан нафас олди. Фитрат 1909 йилда Истамбулда «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган

мунозараси» китоби босилиб чиқди. Амир асарни Бухорода босилишга рухсат бермагач, Истамбулда нашр эттирган эди. Асар форсча ёзилган, уни Ҳожи Муин ўзбекчага айлантирди ва «Туркистон вилоятининг газети»да бостирди (1911 й.).

1913 йилда эса асар алоҳида китоб ҳолида чиқди, унга Бехбудий кириш сўзи ёзди. «Ҳибис қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди, деб ёзади Фитрат, - у замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асарни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир куй расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди. Унинг ноширлари бўлғон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўзбоши ёздим ва шунинг билан гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлғонини кўрсатдим».

Китоб Бухорода ижтимоий онгнинг жонланишига катта туртки бўлди, ҳатто ҳукумат томонидан таъқиб қилинаётган жадид мактабларининг кўплаб очилишига, мактаб-таълим ишларининг жонланишига ёрдам берди. Ахир ундаги «Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак. Бунинг сабаби нимада?», «Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?» каби жиддий савол ва мулоҳазалар халқ онгига таъсир этмасдан иложи йўқ эди.

Фитрат адабиётнинг ҳамма жанрларида қалам тебратди ва ўз орзу-армонлари, эзгу тилақларини тарғиб эта бошлади. У 1910 йилда Истамбулда «Сайҳа» («Бонг») деган шеърлар тўпламини бостирди. У ҳам форс тилида эди. «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»ни ҳам форсчада ёзди ва 1912 йилда Истамбулда нашр эттирди.

Фитрат Туркиядан кайтгач, Бухоро, Самарқанддаги қизгин адабий жараён, маданий, маориф ишларига ва сиёсий ҳаракатларига фаол аралашиб кетди. Жадидчиларнинг бир гуруҳи маориф-маърифат орқали халқ аҳволини яхшилашга интилишса, иккинчи гуруҳи давлат тизимини ислоҳ этиш, қайта қуриш орқалигина халқ ва юрт аҳволини ўнглаш мумкин, деган сиёсий йўлдан юришга интилди. Шу мақсадда 1917 йил феврал инқилобидан кейин ёш бухороликларнинг инқилобий партияси тузилди. Марказий Қўмита аъзолари

орасида Фитрат саркотиб сифатида ва Файзулла Хўжаев аъзо сифатида иштирок этишди. Партия Амирни ислоҳга даъват этди ва у қоғозда кўп хайрли ишлар қилишга ваъда берди, амалда ўз билганидан қолмади. Фитрат матбуот орқали ҳам ўз ғояларини тарғиб этишга интилдди. Самарқандда 1917 йил апрелидан «Хуррият» газетаси чиқа бошлаган эди, аввал унга Мардонқул Шохмуҳаммадзода, кейин 27-28-сонларига Фитрат муҳаррирлик қилди. 1917 йил Октябр тўнтариши муносабати билан шу «Хуррият» газетасида Фитратнинг «Русияда янги бало бош кўтарди - большевик балоси!», деган қайди босилди (ўша газетанинг 1917 йил 49-сониди).

Қўқон мухторияти тузилганда (1917 й. ноябр) Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга вакил-аъзо қилиб сайланди. Ўзининг «Хуррият» газетасида бу воқеани Фитрат юракдан қувватлаб мақола эълон қилди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди, шарафимиз емрулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик. Сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа бўйсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтирдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу - Туркистон мухторияти.

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртқич жандарманинг тепкиси билан йиғилғонда, юртларимиз ёндурулғонда, диндошларимиз осулғонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузулди. Кўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда тушқун руҳимизни кўтармак учун, шул қоп-қора дунёнинг узок бир еридин ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!» («Хуррият», 1917, 5 декабр).

Фитрат 1921 йилда Бухорога келиб давлат ишларида фаол иштирок эди. Бир қанча масъул вазифаларда ишлаб, Бухоронинг ривожини учун қўлидан келган ёрдамини берди. Аммо Ф. Хўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати раҳбарларининг миллатнинг тараққиёти учун олиб бораётган кенг қўламдаги яхши ишлари Масковга ёқмади. Масков Бухоро ҳукумати таркиби бой,

савдогарлардан иборат бўлиб қолган, деган айбни қўйиб, ҳукумат аъзолигидан беш кишини, жумладан Фитратни ҳам чақиради (1923 йил 12 июн Пленуми). Фитрат Масковга кетишга мажбур бўлади. У ерда Шарқ тиллари институтида илмий ходим бўлиб ишлади (1923-1924). Шу йиллар унга профессорлик унвони берилди.

Фитрат Масковдан қайтиб келгач, Бухоро, Самарқанд, Тошкент университетларида дарс берди, Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтида тил ва адабиёт институтида, Ўзбекистон Фанлар қўмитасида ишлади. Бу йиллари у шеърлар, пьесалар билан бирга ниҳоятда кўп ва теран илмий асарлар ёзди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва Шўро ҳукумати раҳбарларига ёқмас эди. Уни А. Қодирий, Чўлпон, Боту, У. Носирлар билан биргаликда миллатчиликда айблаш тобора авж олди. Фитрат «Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда ҳар вақт Шўро ҳукуматига коммунистик фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим», деб ёзган эди.

Афсуски халқ идеали ва бахт-саодати, ҳақиқат, адолат, маориф, фан, маданият ва миллат тақдири учун туну кун меҳнат қилган бу улуғ зотни шу партия, шу Шўролар ҳукумати аксилинқилобчи, миллатчи, «халқ душмани» деб айблади, 1937 йил апрелда ҳибсга олди ва 1938 йил 4 октябрда А. Қодирий, Чўлпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташлади. Уларни отиш ҳақидаги ҳукм бир кун кейин, яъни 1938 йил 5 октябрда чиққан. 1957 йилда Собиқ Иттифоқ Олий судининг ҳарбий коллегияси 1938 йил 5 октябрдаги ҳукмни бекор қилди ва Фитратни айбсиз деб топди.

Фитрат кўпқиррали ва сермахсул ижодкордир. Бу — унинг оз ва соз лирикаси, кўпқиррали драматургияси, жанговар публицистикаси ва катта ҳажмдаги чуқур илмий-тадқиқотларидир. Унинг ижодий ишлари ва ижтимоий фаолияти халқни жаҳолат, турғунлик, ғафлатдан уйғотиш, илм-маърифатга чорлаш, эркин, озод, бахт-саодатли ҳаётга, биринчи навбатда миллий мустақилликка чорлашга қаратилган эди. У ўзбекнинг ўзлигини таниши, ота-боболари каби улуғвор кашфиётлар қилишга, бирлашган, кучли, қудратли давлат тузишга ва дунёнинг илғор маданий мамлакатларига етиб олишга



чақирди. Бутун ижодининг моҳияти халқнинг қалб қўзини очишга ва меҳнат, яратиш, ўқиш-униш, курашга даъватдан иборатдир. У илк тўплами «Сайҳа»нинг кучи Файзулла Хўжаев таъкидлаганидек, «Бухоро мустақиллиги ғояси ёрқин миллий шаклда биринчи бор ифодалаб берилишида эди». Шу туфайли бу тўпланинг Бухорода босилишига амир Олимхон қаршилик қилади.

Фитратнинг «Учқун» деган тўпланининг чиққанлиги тўғрисида хабар босилган (1923 йил), лекин у топилмаган. Республика матбуотида ва «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида (1922 йил), бошқа манбаларда унинг талайгина шеърлари босилган. Гарчанд Фитрат форс, араб тилларини яхши билса-да, ўз шеърларида иложи борича уларни ишлатмасликка ва содда ўзбек тилида ёзишга интилди. Унинг устига Фитрат ўз бадиий ижоди ва илмий мақолалари орқали бармоқ вазнининг қулайлиги ва кенг имкониятларини тарғиб қилди. «Бир оз кул!», «Ишқимнинг тарихи», «Яна ёндим...», «Қор» каби шеърлари соддалиги ва туйғу, кечинмаларни ҳаққоний ифодалаб бериши билан жозибали-дир. «Ўқитувчилар юртига» шеърида элни маърифат, ҳақиқат йўлига йўналтириш ва жаҳолатга қарши курашга даъват этади:

### ***МУСО САИДЖОНОВ***

Истеъодли тарихчи, манбашунос олим, биринчи ўзбек миллий профессорларидан марҳум Мусо Саиджоновнинг (1893-1938) илмий мероси ҳали тўла ўрганилмаган. Бироз киноя билан айтадиган бўлсак, оммалашмаган. Етишиб келаётган ёш тарихчи олимларимизнинг аксарияти бу олимнинг илмий хизматлари тўғрисида етарли маълумотга эга эмас. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Мусо Саиджонов қатағон қилингандан сўнг, унинг кўп асарлари нашр этилмай, қўлёзма ҳолича қолиб кетди.

Археолог, бухорошунос олима Е.Г.Некрасова кўп йиллик илмий ҳамкорлигимиз рамзи сифатида бизга Мусо Саиджоновнинг 1927 йил «Маориф ва ўқитувчи» журналида араб алифбосида чоп этилган икки асари нусхасини тақдим этди. Бу асар «Бухоро шаҳри ва эски бинолари» деб номланиб икки қисмдан иборат. Аслида уни бир номдаги икки асар дейиш

мумкин. Асар айна пайтда библиографик нодир асарлар рўйхатидан жой олган. Мусо Саиджоновнинг илмий меросини тадқиқ қилган марҳум шарқшунос М.А.Абдураимовнинг «Саиджоновнинг илмий мероси» мақоласида («Шарқ юлдузи» 1972, 9-сон) ҳам мазкур асар тўғрисида маълумотлар учрамайди.

Бу икки асар яхлит Бухоро шаҳрининг тарихий топографиясига бағишланган. Биринчи қисмида Бухоро шаҳристони, Арк ва ундаги бинолар тўғрисида маълумотлар берилса, иккинчи қисмида Регистон ва унга туташ ҳамда яқин жойларда жойлашган бинолар тўғрисида маълумотлар берилади. Иккала асар ҳам бой тарихий манбалар, жумладан Наршахийнинг «Бухоро тарихи», ўрта аср вақф ҳужжатлари, археологик ашёлар асосида ёзилган ва ҳанузгача ўз илмий қийматини сақлаб келмоқда. Муаллиф В.В.Бартольд, И.И.Умняков каби машҳур олимлар тадқиқотлари, шунингдек Фотиҳ Карим таржималаридан ҳам фойдаланган.

XX аср 20-йилларида Бухоро шаҳрининг ўрта асрлардаги тарихий топографиясини ўрганиш тарих фани олдидаги муҳим масалалардан бирига айланган эди. Шу боис В.В.Бартольд, И.И.Умняков ва бошқа олимлар бу борада тадқиқотлар ўтказиб, бирин-кетин мақолалар эълон қила бошладилар. Мусо Саиджонов ҳам бу ишдан четда қолмади. Қолаверса, у шу қадимий шаҳарнинг туб вакили сифатида унинг тарихий топографиясини ўрганишни ўзининг бурчи деб ҳисобларди. Юқори лавозимларда ишлаётганига қарамай, илмий тадқиқот билан шуғулланишни тўхтатмади (М.Саиджонов XX аср 20-йилларида Бухкомстарисга раҳбарлик қилди).

Асарда муаллиф Ўрта Осиёда, жумладан Бухоро воҳасида феодал кўрғонларнинг пайдо бўлиши, бир сўз билан айтганда урбанизация жараёнларининг жадаллашув босқичларини очиқ беради. Бухоро шаҳрининг пайдо бўлиш тарихига илмий ёндашган биринчи маҳаллий тарихчи Мусо Саиджоновдир. Мусо Саиджонов асари сермашаққат археологик кузатувлар, сомонийлар, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар даври вақф ҳужжатларини ўрганиш, уларни қиёслаш натижасида олинган илмий

хулосалар маҳсули ҳисобланади. Шунинг учун унга қайта-қайта мурожаат қилиш мумкин.

Олим асосий эътиборни Бухоро шаҳристонининг ўрта асрлардаги тузилишига қаратган. Шаҳристоннинг умумий майдони, ҳудудлари, дарвозалари тўғрисидаги маълумотлар жуда қимматлидир. Мусо Саиджонов фикрича, Тоқи телпақфурушоннинг жанубидаги кўчадан тўғри борганда ўнгдаги биринчи кўчадан Масжиди Калонга чиқилган. Шаҳристоннинг Бани Саъд номли дарвозаси шу ерда жойлашган бўлган. Қорахоний Арслонхон ўз саройини Бани Саъд дарвозаси билан ҳозирги Масжиди Калон орасидаги ерга қурган ва ундан узоқ бўлмаган жойда ўзи учун кўк гумбазли мақбара барпо этган. Лекин давр ўтиши билан бу мақбара ер остида қолиб кетган. Муаллиф сўзларига кўра, кўк гумбазли мақбара устида кейинчалик ҳовли қурилиб, унинг эгаси қудуқ қазиганда кўк гумбазли мақбара чиққан.

Мусо Саиджоновнинг Бухоро шаҳристони тарихий топографияси бўйича амалга оширган тадқиқоти бошқа олимлар тадқиқотидан ўз аниқлиги, илмий далилларга асосланганлиги билан фарқ қилади. Олим шаҳристоннинг ҳар бир томони узунлигини, шунингдек унинг етти дарвозаси жойлашган ерни вақф ҳужжатлари асосида аниқ кўрсатган. Шаҳристон ичида ва унга яқин ерларда жойлашган бинолар тўғрисида ҳам қимматли маълумот беради. Жумладан, «Дарвозаи кабирийа» деб аталган дарвоза вақф ҳужжатларида «Дарби ислом» номи билан тилга олинди, у ҳозирги Такбандбофон гузарига чиқиладиган кўча бошида жойлашган. Мусо Саиджонов Дарвозаи нав шаҳристоннинг шимоли-шарқида, ҳозирги Шоҳ Аҳси мазори ва хонақоси ғарбида жойлашган, деб ҳисоблайди. Муаллифнинг қатъий фикрича, шаҳристон атрофи хандак бўлган. Бу хандакнинг баъзи қисмлари шайбоний Абдуллахон (1557-1598) давригача мавжуд эди. Бу фикр бошқа олимларда учрамайди ва Бухоро шаҳри тарихий топографиясини тадқиқ қилиш борасидаги янгиликдир.

## **ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ**

Файзулла Хўжаев, Файзуллахўжа Убайдуллахўжа ўғли... Бу табаррук номни тилга олиб, узоқ хаёлга толдим. Илкимга хома тутиб ёзишга ҳам анчагина мажолим етмай юрди. Узоқ мулоҳазаларга бориб халқимизнинг бу фидойи фарзанди ҳақида, бутун ҳаётини инқилобга бағишлаб, пировардида, шу ИНҚИЛОБнинг сохта ғоялари номи ила ўлимга ҳукм қилинган, лекин номи мангуликка дахлдор Файзулла бобо ҳақида баҳоли қудрат фикр юритишга ўзимда журъат сездим...

Файзулла Хўжаевнинг киндик қони томган муқаддас Бухоройи шарифда кезар эканман, неча бор хаёлан бу инсон билан суҳбатлашар, назаримда, энг оғир дамларда унинг руҳи мени қўллаб-қувватлагандай туюларди...

Файзуллахўжа мелодий 1896 йил 1 июлда Бухоро шаҳрида амирлик худудидаги йирик савдогар Убайдуллахўжа Қосимхўжа ўғли (1859–1912) оиласида дунёга келди. Унинг онаси – Райҳон Саидмурод қизи (1865–1938) Пешкў туманидаги Зандане қишлоғидан бўлиб, бу муштипар аёл оддий деҳқон оиласида вояга етган эди.

Файзуллахўжа ёруғ оламга кўз очиб келган пайт шарқона мучал бўйича маймун йилининг саратон ойига тўғри келади. Йил ағдариб, мучал кўтарганда маймун йилида Алишер Навоий, Муҳаммад Хоразмий, Хожа Аҳрор, Мирзо Абдулқодир Бедил каби алломалар дунёга келганининг гувоҳи бўлдик. Саратон ойида эса Файзулла Хўжаевнинг икки даҳо ҳамюрти: муҳаддислар пешвоси Имом Исмоил Бухорий ҳазратлари ва шайхур-раис Абу Али ибн Сино каби алломалар туғилган эканлар. Ушбу мос келишлар бежиз эмасдир. Чунки Тангри таоло саратон ойида туғилганларга ҳам, маймун йилида таваллуд топганларга ҳам айрича истеъдод ва қобилият ато этаркан.

«Маймун» сўзи арабчада «бахтли», «қутлуғ», «муборак», «ижобий таъсир кўрсатувчи» деган маъноларни англатади. Мучал бўйича Маймун йилида туғилганлар ақлли, топқир, киришимли, хушчақчақ ва илтифотли, илмга ниҳоятда ташна, ҳамиша ҳамма нарсадан хабардор бўлиб, улар ҳар

жихатдан яхши яшайдилар. Хотиралари жуда кучли бўлиб, кўрган ёки эшитган нарсаларини майда-чуйдасигача унутмайдилар. Уларнинг топқирлиги ҳайратомуздир: мураккаб муаммоларни тез ва ўзларига хос ҳолда ҳал этишади. Японларнинг айтишича, бу йилда пала-партиш ҳаёт кечирадиган даҳолар туғилади. Бу мучал соҳиблари улкан ишларга қўл урадиган, доно ва ақлли одамлар бўлиб, ундайлар албатта катта ютуқларга эришади. Маймун йилида таваллуд топган Файзулла Хўжаев ҳаётида ушбу йил кейинчалик ҳам бот-бот ўз марҳамату карамларини аямади. Маймун йили бу даҳо тақдирида муҳим ўрин тутди...

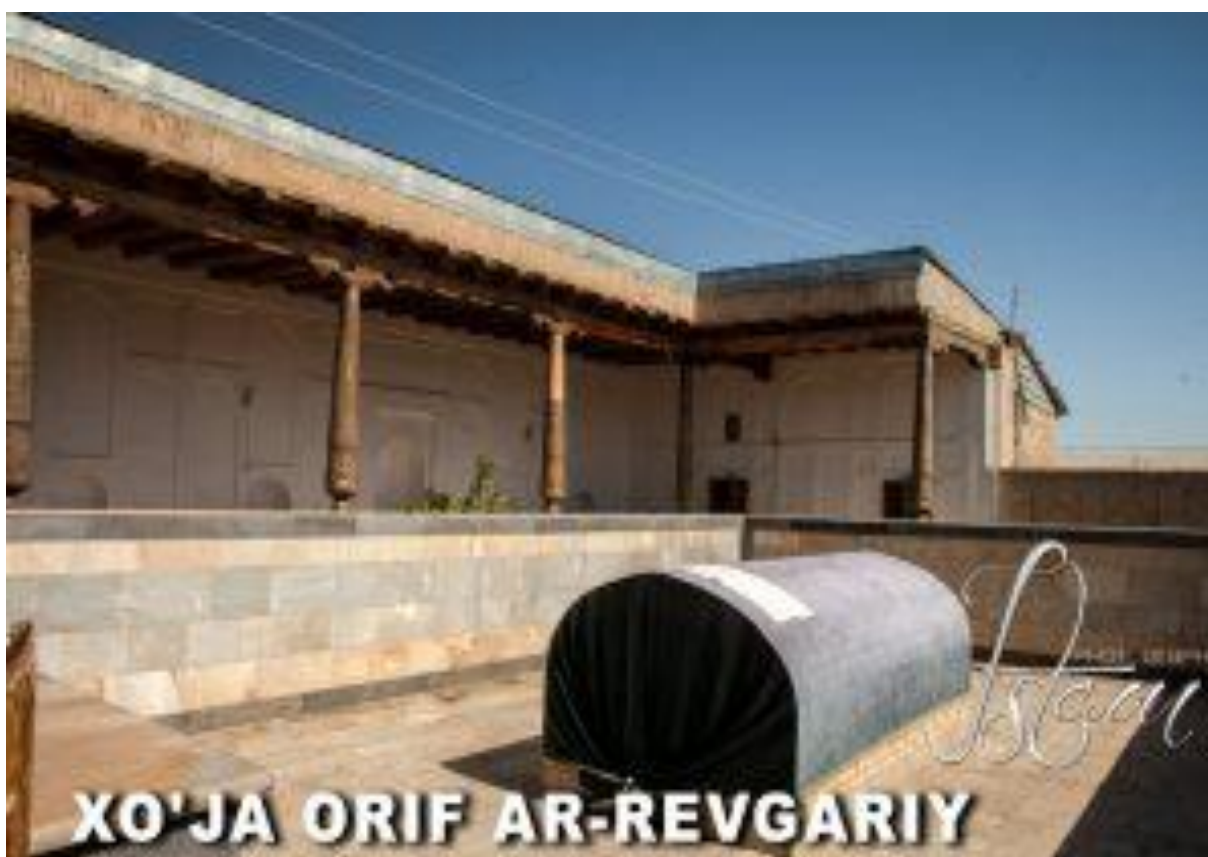
Файзулла болалик чоғида эски усулдаги мактабга қатнаб, савод чиқарди ва Бухоро мадрасаларидан бирида икки йил таҳсил олиб, Қуръони каримни ёд олди. Файзулла ўн ёшдан сал ошганида отаси уни Москвага олиб боради. Бу пайтда Москва кўчаларида биринчи рус инқилоби ҳаракати ҳали сўнмаган эди. Беш йил Москвада ўтган давр (1907–1912) Файзулланинг ҳаётида ўчмас из қолдирди. Бу ерда у хусусий муаллимлар қўлида таълим олди. Бунгача Шарқ маданияти билан мадраса таҳсили орқали анча-мунча хабардор бўлган закий ўспирин энди Оврупо ва Россия урф-одатлари, уларнинг тартиблари билан танишди. Файзулла ёшлигиданоқ ўзбек, тожик, рус тилларини бир хилда мукамал билар эди. Замондошларининг гувоҳлик беришларича, Ф.Хўжаев ҳатто немис тилида ҳам ўз фикрини равон баён эта олган. Шарқу Ғарб таълимини мукамал эгаллаган Файзуллага бу билим кейинчалик жуда асқотди ва қўл келди. У XX аср бошларида инқилоб майдонига кириб келган Бухоро ва Туркистон ёшлари ўртасида чуқур билимга эга бўлган зукко шахс эди. Файзулла Хўжаевнинг атоқли давлат арбоби бўлиб шаклланишида ёшлиқда олинган таълимнинг ўрни бўлакча бўлган.



**Имом Исмоил ал Бухорий зиёратгоҳи**



**ABDULHOLIQ G'IJDUVONIY**



**XO'JA ORIF AR-REVGARIY**



Хожа Али Ромитаний (Хожаи Азизон)





**Бобойи Самосий зиёратгоҳи**





## Атамалар изоҳи

**авом** -оддий халқ

**адад**- сон, санок, ҳисоб

**адиб** тарбиячи, муаллим; адабий асарлар ёзиш билан шуғулланувчи, адабиётчи

**ажам** араб халқлари ва мамлакатларидан бошқалар (кўпинча Эрон мамлакати ва халқига нисбатан айтилади)

**азон** муаззиннинг масжидда жамоатни намоз ўқишга чақириғи

**азим** улуғ, буюк, катта

**алайхиррахма** унга раҳмат бўлсин

**алайҳиссалом** унга салом бўлсин (пайғамбар номига қўшиб айтилади)

**аллома** энг билагон олим, илм-фаннинг бир ёки бир неча соҳасини мукаммал эгаллаган

**аъён** юқори мансабли, баланд мартабали кишилар; амалдорлар

**амир** фармон берувчи, бошлиқ, ҳукмдор, пешво, раис, бек

**амир ал-ҳамид** мақтовли амир

**ансоб** наслу насаб, насллар

**арафа** Рамазон ҳайити ёки Қурбон ҳайитидан олдинги кун

**аҳли сунна** суннийлик мазҳаби (йўли)даги мусулмон аҳли

**балоғат илми** адабиётдан лаззатланиш, шеърни, сўзни англаш ва фасоҳатли сўзлаш илми

**бани** авлод, болалар

**бидъат** ислом пайғамбари замонидан кейин янгидан топилган одатлар, ишлар

**ботил** бузилган, бекор қилинган; асоссиз, тубсиз

**вазир** девонхона бошлиғи, вазир

**валлоҳу аълам** – Аллоҳ билувчи

**вараъ соҳиби (аҳли)** – парҳезкорлар, тақводорлар

**виқор** – оғирлик, чидам, улуғворлик

**воиз** – ваъз айтувчи, панд-насиҳат қилувчи

**деҳқон** – «қишлоқ ҳокими», ер эгаси

**дохил** – кирмоқ, бир нарсанинг ичига кирган бўлмоқ

**жадал илми** – мунозара қилиш илми

**жомеъ масжид** – жума кунлари жамоат билан намоз (жума намози) ўқиладиган катта масжид

**заиф** – қуввати кам, кучсиз; унчалик кучли бўлмаган, етарли даражада етук бўлмаган, пухта ишланмаган  
**зикр** (қилмоқ) – эслаш, тилга олиш, фақат Ҳақ ёди билан бўлиб, ундан бошқаларни унутиш  
**зоҳид** – дунё ишларига қизикмасдан, ибодат билан машғул бўлган киши, сўфи  
**ижмоъ** – саҳоба ва мужтаҳидлар иттифоқи, келишуви  
**ижозат хати** – улуғ олимлардан шогирдига бериладиган муҳрли ҳужжат  
**илми аруз** – шеърят вазни, аруз илми  
**имло мажлиси** – устозларнинг ўз рисоаларини шогирдига ва тингловчиларга ёздириши ва тушунтириши  
**имом** – масжидда намозда жамоатнинг олдида намозни бошқарувчи, уларни иқтидо эттирувчи, олдинда туриб раҳбарлик қилувчи  
**имому асҳоб ал-ҳадис** – муҳаддисларнинг имоми  
**истисқо** – ёмғир тилаб дуо қилиш  
**иктибос** – кўчирма қилиб олиш, ўхшатиш  
**каромат** – авлиёлардан ҳозир бўлган ғайри табиий, фавқулодда ҳол  
**калом илми** – эътиқод илми  
**куния** – арабларда кишиларга ҳурмат юзасидан «Абу», «Ибн», «Ум» ёки «Бинт» билан бошланадиган лақаблар. Мас: Абу Али, Умми Гулсум  
**луълу** – марварид, гавҳар  
**мабда** – бошланиш жойи  
**мажус** – оловга сиғинувчи  
**мазҳаб** – йўл, таълимот, маслак, диннинг тармоғи  
**маноқиб** – яхши сифат, гўзал хислат, мақтов; бировнинг яхши хислатларини кўрсатадиган мақтайдиган асар  
**маросил (бирл. мурсал)** – ҳадис тури, тобеин томонидан пайғамбар алайҳиссаломдан қилинган ривоят  
**машраса** – бир жилдга яқин  
**маърифат** – билиш, таниш, билим  
**муаззин** – азон айтувчи, масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс  
**муаззин ал-абяз** – оқ муаззин  
**мударрис** – дарс берувчи, мадраса ўқитувчиси  
**мумтоз** – сараланган, ажратилган; бирор фазилати, яхши томони билан бошқалардан ажралиб турадиган  
**мунажжим** – юлдузшунос, астролог, астроном

**мунозара** – илмий, адабий, диний масалалар юзасидан тортишув  
**мурид** – хоҳловчи; тасаввуфда бирор шайхга эргашувчи  
**мусанниф** – китоб тузувчи, муаллиф  
**муснад** – ровийлари билан бирга мукамал ривоят қилинган ҳадис тўплами  
**мустақим** – тўғри, саҳиҳ  
**мухтасар** – қисқа  
**муфассир** – тафсиравис, Қуръон оятларини шарҳловчи  
**муфтий** – фатво берувчи, шариатни баён этувчи, қонуншунос, руҳонийлар бошлиғи  
**муқим** – бир ерда турувчи (яшовчи), турғун  
**муҳаддис** – ҳадис тўпловчи олим  
**мухтасиб** – ҳисобловчи, шариатга хилоф ишларни текширувчи, назорат этувчи  
**набий** – пайғамбар  
**назар илми** – баҳсу мунозара одоби баён қилинадиган илм  
**насроний** – христиан  
**нафл** – вожиб бўлмаган  
**нисбат** – бирор кимса ёки нарсага олиб бориб боғламоқ  
**нужум** – юлдузлар  
**омил** – амал қилувчи, ишловчи; амалдор, ҳоким  
**ориф** – билувчи, танувчи, маърифатли  
**работ** – мусофирхона, бекат, шаҳар атрофи, қарвонсарой, савдо жойи  
**риёзат** – нафс хоҳиш қилган нарсалардан тортиниб, ўзини қийнаш, машаққатланиш  
**риҳлат** – кўчиш, ўлиш  
**ровий** – ривоят қилувчи  
**сабр** – бошга тушган оғир аҳволдан нолимай, чидам кўрсатиш  
**садр** – кўкрак; улуғ мансаб; шеърдаги биринчи мисраининг биринчи сўзи  
**санад** – таянч, ҳужжат, далил, ҳадис ровийларининг мукамал исми битилган силсила  
**саҳиҳ** – тўғри, соғлом, олий даражадаги ҳадис  
**саҳоба** – пайғамбар ҳамсуҳбати, суҳбатдоши  
**саҳобаи киром** – улуғ саҳоба  
**сидиқ** – тўғри, ҳадисни тўғри ривоят қилувчи киши  
**сийрат** – хулқ, одат

**соҳиб ул-асрор** – сирлар эгаси, кароматли авлиё  
**суннат** – Муҳаммад пайғамбар ва саҳобалар тутган йўл ва пайғамбарнинг буйруқлари  
**суннат-сания** – Муҳаммад алайҳиссаломдан қолган ибодат ва одатларга амал қилмоқ  
**табаа-тобеин** – тобеинларни кўрган зот  
**тариқат** – усул, йўл, маслак, сўфийлик йўли  
**таъбир** – баён қилиш, изоҳлаш, маъносини очиш  
**таълиф** – тартиб билан жамламоқ; асар (китоб) ёз-моқ, муаллифлик  
**тақво**- диндорлик, парҳезкорлик  
**таҳажжуд** – тунда ўқиладиган намоз  
**тобеин** – саҳобаларни кўрган кишилар, эргашувчилар  
**уламо** – олимлар, мусулмон руҳонийларининг юқори табақаси  
**унноб** – жилон (чилон) жийда  
**усул илми** – фикҳнинг тўрт усули ҳақида баҳс этувчи (Қуръон, ҳадис, ижмоъ ва қиёс) илм  
**файёз** – энг кўп файз берувчи; лутф ва карам қилувчи  
**файз** – барака, мўллик, инъом-эҳсон, қувонч, баҳра  
**фарз** – Аллоҳнинг ижроси зарур бўлган буйруқлари, зарур, лозим  
**фарсах** – фарсах форс тилидан олинган сўз бўлиб, пора санг, пор санг, бир бўлак тош маъноларини англатади. Қадимда масофа ўлчовини билиш учун ҳар 6 км.да йўл четига катта тош қўйилган. Шунинг учун ўзбек тилида *бир тош узоқликда*, *бир тош юрдик* деган ифодалар бор  
**фасиҳ** – очик, равшан, равон, ёқимли, қоидага мувофиқ сўзловчи, чиройли услубли  
**фақиҳ** – диний ҳуқуқ билимдони  
**фи сабилиллоҳ** – Аллоҳ йўлида  
**фиқҳ** – диний ҳуқуқ илми  
**халифа** – вакил, ўринбосар, Пайғамбарнинг ўринбосарлари, тасаввуфда буюк муршиднинг ўринбосари, муридларнинг улуғи  
**халифаи рошид** – тўғри йўлдан юрувчи, тўғри йўл кўрсатувчи халифа  
**хаттот** – китоб ва рисоалар кўчирувчи котиб  
**хонақоҳ** – шайхлар, дарвишлар зикру само киладиган катта жой, масжид  
**шайх** – ислом динида олий руҳонийлар вакили  
**шайх ал-қуззот** – қозилар шайхи  
**шамс** – қуёш  
**шамс ул-аимма** – имомлар қуёши

**шариат** – тўғри йўл, ислом динининг барча ҳуқуқий қонуний томонлари билан ахлоқий меъёрларининг мажмуаси. Ислом шариати тўртта асосий манбага (Қуръон, сунна, ижмоъ ва қиёсга) таянади. Қуръонда зикр қилинган ҳуқуқий қоидалар

**шариф** – шарофатли, азиз, қадрли

**шарҳ** – изоҳлаш, изоҳлаб тушунтириш

**шукур** – раҳмат айтиш, миннатдор бўлиш

**қавл** – гап

**қавм** – кишилар тўдаси, гуруҳи

**қамар** – ой

**қассор** – кийим ювувчи, кирчи

**қози** – ислом қонунлари юзасидан ҳукм ва ижро ишларига белгиланган мансабдор

**қози ас-сайф** – қиличдай ўткир қози

**Қуръон** – ислом динининг муқаддас китоби

**қутб** – авлиёларнинг улуғи ва пешвоси, ягона ҳисобланган авлиё, валиюллоҳ (сўфийларда), ҳар бир жамоа ва гуруҳнинг моддий ва маънавий бошлиғи, йўлбошчи

**ғариб** – ҳадиснинг жуда кам ривоят қилиниши

**ғози** – ғазот килувчи, уруш қилиб ғалаба қозонган

**ҳадис** – пайғамбар Муҳаммад а.с. айтган сўзлар

**ҳамд** – мақтов

**ҳанафий мазҳаби** – ислом динидаги тўрт мазҳабдан бири – Имом Аъзам мазҳаби

**Ҳаромком дарёси** – Зарафшон дарёси

**ҳасад** – бировга насиб этилган неъмат ва фазилатларни кўра олмасдан уларнинг заволини орзу қилмоқ

**ҳасан** – яхши (саҳиҳ ҳадисдан кейинда турувчи ҳадис)

**ҳидоят** – тўғри йўл кўрсатиш, тўғри йўл топиш

**ҳикмат** – билимдонлик, донишмандлик

**ҳикмат илми** – фалсафа

**хофиз ул-Қуръон** – Қуръонни ёддан билувчи

**хофиз ул-ҳади**

## Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
5. Mirziyoev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz (uzbek va rus tillarida). –Т.: O'zbekiston, 2016.
6. Mirziyoev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak (o'zbek va rus tillarida). –Т.: O'zbekiston, 2017.
7. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Т.: O'zbekiston, 2017.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 3 ноябрдаги “Баҳовуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонлашга тайёргарлик ва уни ўтказиш тўғ‘рисида”ги қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 4 декабрдаги “Абдулхолиқ Г‘иждувоний таваллудининг 900 йиллигини нишонлаш тўғ‘рисида”ги қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 11 сентябрдаги “Бухоро шаҳрининг тарихий қисмидаги маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш масалалари тўғ‘рисида”ги 191-сонли қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 21 сентябрдаги “2019-2023 йилларда Бухоро вилоятини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғ‘рисида”ги 794-сонли қарори.
12. Абдуллаева Д. XX асрнинг 20-йиллари ва XXI аср бошларида меъморий обидаларни сақлаш ва таъмирлаш ташкилотлари фаолияти тарихи (Жаҳон ва Ўзбекистонтажрибаси): магистрлик диссертацияси.- БухДУ Тарих кафедраси, 2014.
- 13.Акимускин О. Накшбанд // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том 1. – М.: Восточная литература, 2006. – Б.299-301
14. Анке фон Кюгелген. Легимитация среднеазиатских династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв). – Алматы: Институт Востока Германского Восточного общества, 2004.
15. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. -Т.: Ўқитувчи.1994.
16. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. - Т.: Ўзбекистон, 1995.
- 17.Ахметова Ш.С. Историческое краеведение в Казахстане: учебное пособие. – Алма-Ата, 2012.
18. Бартолд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. в 9-томах Т.1. -М.: Наука, 1963.
19. Бобожонова Ф.Х. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX бошларида): Тарих фан. номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.
20. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағ‘ишланган халқаро симпозиум тезислари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
21. Бухоро шаҳри 2500 ёшда. –Т.: Фан, 1998.
22. Выборова И.В., Распопина А.А., Распопина И.А. Иркутское краеведение: основы экскурсионной работы: учебно-методический материал. – Иркутск: БГУЭП, 2008.
23. Зоҳидова С.А. XIX аср охири–XX бошларида Бухорода шаҳар маданияти тараққиёти (Носируддин ибн амир Музаффарнинг “Туҳфат уз-зоирийн” асари маълумотлари асосида): Тарих фан. номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009.
24. Корнилов Г.Е. Историческое краеведение Урала: учебное пособие. – Екатеринбург: Уралский государственный университет, 2015.



25. Курбанов Г. Печати Бухарского ханства XIX - начала XX вв (источниковедческое исследование) History and Culture of Central Asia.,- Токуо. –Р.85-126.
26. Матюшин Г.Н. Историческое краеведение: учебное пособие. – М.: Просвещение, 1987.
27. Мирзақулов Б. Бухоро тарих зарварақларида.1-китоб. –Т.: Lessor Press, 2016.
28. Мирзақулов Б. Бухоро тарих зарварақларида.2-китоб. –Бухоро: Дурдона нашриёти, 2018.
29. Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи (IV асрдан XVI аср бошларигача): ўқув қўлланма. – Т.: G‘афур G‘улом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2004.
30. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик: ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
31. Наршахий. Бухоро тарихи. –Т.: Фан, 1966.
32. Неъматов Б. Бухоро миллий меъморчилиги – шаҳарсозлик маданиятининг таркибий қисми: битирув малакавий иш. БухДУ Бухоро тарихи кафедраси, 2019.
33. Равшанов Ў. Шарқ ва Европа мамлакатлари тарихини ўрганишда Бухоро музейи материалларининг аҳамияти: магистрлик диссертацияси. - БухДУ, Бухоро тарихи кафедраси, 2018.
34. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). –Т.: “Маънавият”, 2002.
35. Ражабов Қ., Муҳаммаджонова Л. Ромитан тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Т.: Tafakkur, 2015.
36. Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Т.: Tafakkur, 2016.
37. Тешаева Ю. Тасаввуф алломалари юбилейларининг нишонланиши: битирув малакавий иш. - БухДУ Бухоро тарихи кафедраси, 2019.
38. Хисматулин А. Ходжаган // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том 1. – М.: Восточная литература, 2006. – Б. 417-425.
39. Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Улфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент – Вена 2016.
40. Нотамова Ю. Мирза Салимбек илмий меросида Бухоро тарихи: битирув малакавий иш.- БухДУ Бухоро тарихи кафедраси, 2019.
41. Anke von Kugelgen. Die Legitimierung der mittelasiatischen  
Mangitendynastie. – Stambul, 2002.
42. Bakhtiyar Babajanov et Mariya Szuppe. Les inscription persanes de Char Bakr, necropole familiale des Khwaja Juybary pres de Boukhara // Corpus Inscriptionum Iranicarum. London, 2002.
43. Devin De Weese. Kojagani Origins and the Critique of Sufism ..., Ed. by Frederick De Jong and Bernd Radtke. Leiden-Boston-Köln, 1999. – P. 492-519.
44. Florian Schwarz. Unser Weg schließt tausend wege ein. Derwische und Gesellschaft im islamischen... Berlin, 2000.
45. Jürgen Paul. Doctrine and Organization the Khwajagan-Naqsbandiya in the First Generation After Baha’uddin: Das Arabische Buch, 1998 (ANOR 1).
46. Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Анқара – 1996.
47. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullaev O'. Vatan tarixi (o'quv qo'llanma). Ikkinchi kitob. – Т.: «Sharq» nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016.

## II. Qo'shimcha adabiyotlar:

48. Аҳмедов С. Жаҳон хазинаси жавоҳири. –Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 1997.
49. Бартолд В.В. Географический очерк Мавераннахра. Соч. в 9-томах. Т.2. -М.: Наука, 1963.
50. Бартолд В.В. Бухара. Соч. в 9-томах. Т.1. ч.2. – М.: Наука, 1965.

51. Жумаев А.Ш. Бухоро археологияси (ўқув услубий қўлланма). -Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2006.
52. Жумаев А.Ш. Қуйи Зарафшон жой номлари тарихи. - Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2006.
53. Жумаев А.Ш., Муҳаммедов И.Т., Намроев А.Н. Ўлкамиздаги жой номлари. - Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 1998.
54. Жумаев А.Ш., Қурбонова М.Б. Бухоро этнографиясидан лавҳалар. -Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2006.
55. Жумаев Қ. Ситораи Моһи Хосса. - Т.: Фан, 2005.
56. Жумаев Қ. Ситораи Моһи Хосса (тўлдирилган иккинчи нашр). –Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2010.
57. История Бухары. Авторский коллектив. –Т.: Фан. 1976
- Mangitendynastie. – Stambul, 2002.
42. Bakhtiyar Babajanov et Mariya Szuppe. Les inscription persanes de Char Bakr, necropole familiale des Khwaja Juubary pres de Boukhara // Corpus Inscriptionum Iranicarum. London, 2002.
43. Devin De Weese. Kojagani Origins and the Critique of Sufism ..., Ed. by Frederick De Jong and Bernd Radtke. Leiden-Boston-Köln, 1999. – P. 492-519.
44. Florian Schwarz. Unser Weg schließt tausend wege ein. Derwische und Gesellschaft im islamischen... Berlin, 2000.
45. Jürgen Paul. Doctrine and Organization the Khwajagan-Naqsbandiya in the First Generation After Baha'uddin: Das Arabische Buch, 1998 (ANOR 1).
46. Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Анқара – 1996.
47. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S., Ubaydullaev O'. Vatan tarixi (o'quv qo'llanma). Ikkinchi kitob. – Т.: «Sharq» nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016.

**Темиров Фаррух Умедович**

## **БУХОРОЛИК АЛЛОМАЛАР**

**МЕТОДИК ҚЎЛЛАНМА**

Мазкур ўқув методик қўлланма Бухоро давлат университети ўқув-методик кенгашининг **2020 йил, 27.05. даги № 7 – сонли** йиғилиш баённомаси қарори асосида нашрга тавсия этилган.

